

สำนักหอสมุด

THAMMASAT

U N I V E R S I T Y

หอสมุดปรีดี พนมยงค์

ทนายหมอบให้เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่

ศาสตราจารย์ ไพโรจน์ ชัยนาม ม.ป.ช.,ม.ว.ม.,ท.จ.ว.
และ

คุณหญิงบรรเลง ชัยนาม ต.จ.,ต.ม.

ธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิงคนแรก

ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง (๒๔๗๘)

าพณา ดร.ศุภศิลป์ ชัยนาม เอกอัครราชทูตประจำกระทรวงการต่างประเทศ
บริจาคเงินจัดทำสติกเกอร์

TULIB

3 1379 00954299 5

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓

เรื่องกรุงเก่า

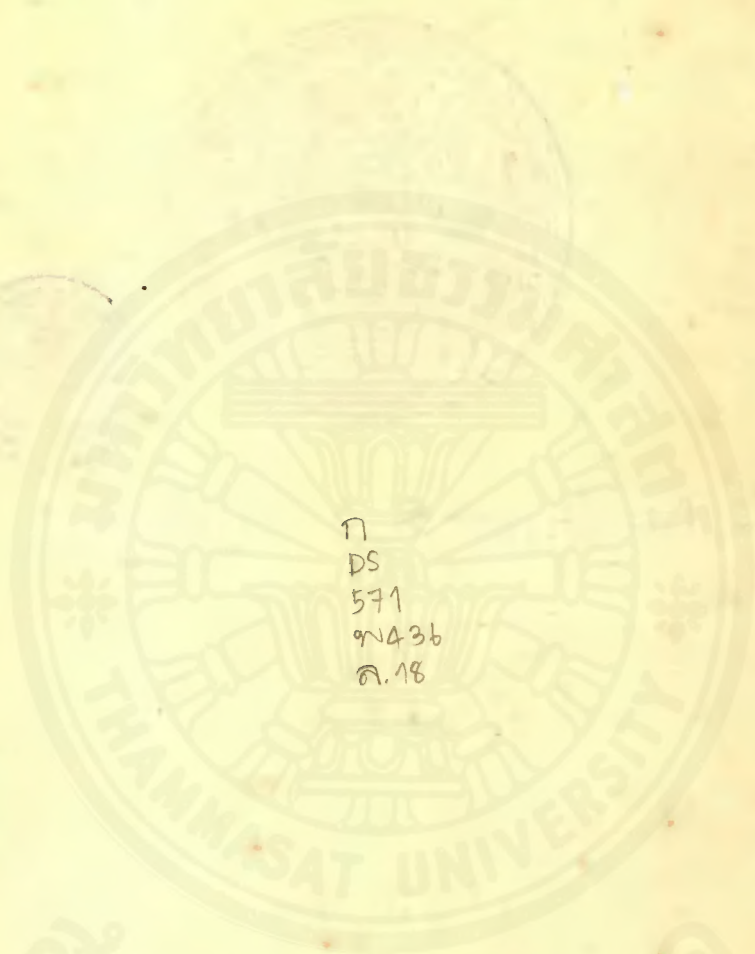
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ก
DS
571
๗436
ด.18

สำนักหอสมุด

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงศพ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พระ
เทศะคุปต์) เจ้าภาพและบรรดาผู้ที่ได้เคารพนับถือ ในพระยาโบราณ
ราชธานินทร์ ประสงค์จะให้หนังสือสำหรับแจกเป็นที่ระลึก จึงแจ้ง
ความประสงค์นี้มายังกรมศิลปากร

กรมศิลปากรมีความยินดี ที่ได้มีโอกาสกระทำการ โดย
จัดหาหนังสือสำหรับพิมพ์ในครั้งนี้ เพราะพระยาโบราณราชธานินทร์
เคยเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสภา และเป็นผู้
มีอุปการะคุณแก่กรมศิลปากรด้วยผู้หนึ่ง คราวใดที่เจ้าหน้าที่ใน
กรมศิลปากรไปสอบถามความรู้อันเกี่ยวกับโบราณคดี พระยา
โบราณราชธานินทร์ก็เต็มใจชี้แจงให้เสมอทุกคราว ถ้าว่าโดย
เฉพาะในเรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา ก็เห็นจะหาผู้ที่มีความรู้
เชี่ยวชาญเสมอด้วยพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ยาก ความรู้
ในทางโบราณคดีที่ทราบกันอยู่ในเวลานี้ก็มีอยู่มาก ที่พระยาโบราณ
ราชธานินทร์เป็นผู้สอบสวนค้นพบมา เพราะฉะนั้นจึงเป็นการสมควร
ที่จะรวบรวมเรื่องโบราณคดี ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ได้
เรียบเรียงไว้ พิมพ์รวมเป็นเล่มเกี่ยวกับเจ้าในลำดับประชมพงศาวดาร
ภาคที่ ๖๓ เพื่อเป็นเกียรติยศเชิดชูคุณงามความดีที่พระยาโบราณ
ราชธานินทร์ ได้ใช้ความพยายามค้นคว้า และนำมาเผยแพร่ให้เป็น
ประโยชน์แก่อนุชนความรู้ ซึ่งนักศึกษารุ่นทุกท่านคงยินดีอนุโมทนา

เรื่องที่พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นี้ คือ

(๑) เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ แต่งขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มูลเหตุของเรื่องนี้มาอย่างไรไม่ปรากฏ กรมศิลปากรจึงได้กราบทูลถามสมเด็จพระบรมราชาธิราชภาพ

(๒) ได้ทรงพระกรุณาประทานคำอธิบาย ทั้งได้ส่งพิมพ์ไว้ข้างหน้าของเรื่องนี้ และกรมศิลปากรขอขอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นไว้ ในที่นี้ด้วย

(๓) คำานานกรงเก่า ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์เรียบเรียงพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายในงานพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ได้ชี้แจงข้อสำคัญไว้ในคำนำหนังสือที่พิมพ์คราวนี้ด้วย ว่าเป็นการคิดเรียบเรียงขึ้นตามที่นักได้ ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ซึ่งเป็นเวลากำลังฉุกฉลักมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลั้งอยู่เป็นธรรมดา

คิดเวลาตั้งแต่พระยาโบราณราชธานินทร์ พิมพ์คำานานกรงเก่าทูลเกล้าฯ ถวายในครั้งนั้น ล่วงมาจนถึงบัดนี้ได้ ๒๔ ปีแล้ว การสืบสวนค้นคว้าในทางโบราณคดีก็คืบหน้ามาโดยลำดับ อาจมีข้อแตกต่างกันบ้าง ถึงกระนั้น หนังสือคำานานกรงเก่าก็ยังคงเป็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดีอยู่เป็นอันมาก

(๔) อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีคำวินิจฉัยของ
พระยาโบราณราชธานินทร์

เรื่องอธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระ
ตำรงราชานภาพ ทรงชี้แจงไว้ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า

“ต้นฉบับได้มาในหนังสือมรดก ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระนครสวรรค์ ซึ่งพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าในกรม พร้อมพระ
หฤทัยกันถวายแต่หอพระสมุดสำหรับพระนคร พิจารณาเห็นเป็นวั
ฉบับเดิมแท้ มิได้มีผู้ใดแก้ไขเพิ่มเติมให้วิปลาส มีเรื่องใน
หนังสือเป็น ๒ ตอน ตอนต้นเป็นเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา
อ้างไว้ข้างท้ายว่า เป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
เพลงยาวนี้มีหลักฐานควรเชื่อว่า แต่งเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น
ราชธานี ถ้วยในคำให้การของชาวกรุงเก่า ที่พระม้ายับขึ้นไปตาม
คำให้การเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ได้กล่าวอ้างถึงแต่ข้อที่ว่าเป็น
พระราชนิพนธ์สมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ไม่มีหลักฐานอย่างอื่น
นอกจากที่มเขียนอ้างไว้กับเพลงยาว ประหลาดอยู่ที่เพลงยาวบทนี้
ยังมีผู้ท่องจำกันมาแต่แพร่หลายจนในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เรียก
กันว่า เพลงยาวพุทธทำนาย”

“อีกเรื่องหนึ่ง ต่อเพลงยาวไป เป็นเรื่องพรรณนาถึงภูมิสถาน
พระนครศรีอยุธยา พิเคราะห์ที่สำนวนเห็นว่า ผู้แต่งเกิดทันสมัย
เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่มาแต่งหนังสือในกรุงรัตน
โกสินทร์”

“ก็เรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เทชะครปต์) ได้เข้าเป็นอิสระสืบส่วนตวรจตราโดยน้ำใจรักมากกว่า ๓๐ ปี ตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์เบศรี ขึ้นไปรับราชการอยู่ในมณฑลอยุธยา ตลอดมาจนได้เป็นตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสถานอยู่จนทุกวันนี้ เมื่อข้าพเจ้าพบหนังสือเรื่องนี้ จึงได้คัดสำเนาส่งไปให้พระยาโบราณราชธานินทร์สอยสวนท พระยาโบราณราชธานินทร์ มีแก้ไขแต่งคำวินิจฉัยขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ประกอบกับต้นฉบับที่ได้นำ”

“หนังสือเรื่องนี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ ได้พิมพ์ขึ้นทุกเล่ม ๑ ถวายในการพระราชพิธีสังเวยอักษิตมหาราช ที่พระราชวังกรุงศรีอยุธยาครั้งหนึ่งแล้ว แต่โดยมาก ผู้ที่รับแจกเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน กับข้าราชการหัวเมือง ยังหาสูญแพร่หลายไม่ และทั้งต่อมา พระยาโบราณราชธานินทร์ ก็ได้แต่งคำวินิจฉัยเพิ่มเติมและรวบรวมรูปโบราณสถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งได้ถ่ายไว้มาเข้าบรรจุเพื่อประกอบท้องเรื่อง ทั้งปรากฏอยู่ในสมุดเล่มนี้”

ในการพิมพ์คราวนี้ ได้พิมพ์พระวิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระนิพนธ์แชกไว้ด้วย

อนึ่ง กรมศิลปากรขอขงใจไว้ในที่นี้ด้วย ว่าความรู้ทางโบราณคดีนั้น เป็นความรู้ที่ไม่ยุติ เพราะความรู้ในเรื่องเหล่านี้ อยู่กับการขุดค้นพบหลักฐานและสอบสวนพิจารณา อันไม่มีที่สิ้นสุด

(๕)

ถึงคราวค้นพบหลักฐานใหม่ ก็ย่อมมีการสนับสนุนเพิ่มเติมกัน
ต่อไปตามแนวทางของการตรวจสอบโบราณคดี เมื่อทราบความ
ดังนี้แล้ว การอ่านเรื่องโบราณคดีจึงจะได้ประโยชน์

กรมศิลปากร ขออนุโมทนาในกุศลที่เจ้าภาพและบรรดาผู้
เคารพนับถือได้พร้อมใจกันพิมพ์ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นี้
ให้แพร่หลายสะดวกแก่การศึกษาทางโบราณคดี อันเป็นความ
พึงปรารถนาอย่างยิ่งประการหนึ่ง ขออำนาจกุศลนี้จึงพิมพ์ขึ้น
โดยสนธิ และสละสมบัติทั้งหมด แก่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร
เคชะกูบัต) ผู้ได้พยายามเสาะค้นหาทางบำรุงความรู้โบราณคดี ที่
ชาติต้องการมานานแล้ว ให้สำเร็จเป็นข้อความดังปรากฏอยู่ในเล่มนี้
เป็นต้น.

กรมศิลปากร

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๔

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

พ.ศ. ๒๔๑๔ — ๒๔๓๕

ประวัติ

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

เมื่อยังเยาว์

มหาอำมาตย์โท พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทรภักดี
พิริยพาหะ (พร เดชะคุปต์) ปช. ปม. ท จ ว. ร ว. ร ค ม.
(ศิลป) รัตน (จ ป ร ๓ ว ป ร ๒ ป ป ร ๓) รร (ทอง) ๑
องคมนตรี มหาเสวกโท (กิตติมศักดิ์) เกิดในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ
วันพุธที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นบุตรขุนฤทธิ
ครองเสวย (เกษ เดชะคุปต์) สารวัตรใหญ่มหาดเล็กเวรฤทธิกับ
นางไผ่ ฤทธิครองเสวย มีพี่น้องร่วมบิดามารดาด้วยกัน ๖ คน คือ

๑. หลวงประชุมบรรณสาร (พิน เดชะคุปต์) รัชมณฑการ
กระทรวงกลาโหม (ยังรับบำนาญอยู่)

๒. พระยาพิพิธภักดี (เพิ่ม เดชะคุปต์) รัชมณฑการกระทรวง
มหาดไทย ถึงอนิจกรรมแล้ว

๓. นางสาวไย เดชะคุปต์

๔. พระยาโบราณราชธานินทร์ ๑ (พร เดชะคุปต์) รัชมณฑการ
กระทรวงมหาดไทย

๕. นางอภิรักษ์สมบัติ (เรือน คิษยรักษ์)

๖. นายพล เดชะคุปต์ ถึงแก่กรรมแล้ว

บ้านบิดาอันเป็นที่เกิด อยู่เหนือวัดศรีสุทธาราม คลองบาง
 กอกน้อย แขวงจังหวัดอินทร์บุรี เมื่อยังเยาว์เริ่มศึกษาอักษรสมัยที่
 สำนักวัดนี้เสีย บิดานำถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระบรม
 เชษฐาธิราช เจ้าฟ้ามหาสุริยวงศ์ สยามมกุฎราชกุมาร แล้วส่ง
 เข้าเป็นนักเรียนที่โรงเรียนสราญรมย์ ศึกษาในสำนักพระยาศรี
 สุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) อยู่ระยะหนึ่ง ถึงสมัยเมื่อ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ยังไม่ได้รับกรม
 ทรงจัดการศึกษา บิดาจึงนำนายพรไปถวายฝากให้ทรงฝึกหัดตั้งแต่
 ยังไม่ได้โกนจุก สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงทราบว่าเคยเล่า
 เรียนมาบ้างแล้ว จึงโปรดให้ส่งเข้าเป็นนักเรียนโรงเรียนพระตำหนัก
 สอนกหลาย อันเป็นโรงเรียนเพิ่งตั้งขึ้นสำหรับสอนวิชาชั้นสูงใน
 สมัยนั้น แต่บิดาขอลาเอาไปโกนจุกและให้บวชเป็นสามเณรตาม
 ประเพณีบ้านเมือง อยู่ณวัดมหาธาตุพระยา ๑ แล้วจึงส่งกลับมาเข้า
 โรงเรียนพระตำหนักสอนกหลายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ครั้นในโรงเรียน
 พากันสรรเสริญว่าฉลาดมาแต่แรก เรียนอยู่สัก ๓ ปีก็สามารถสอบ
 ไล่ได้วิชาบริบูรณ์ทั้งประโยค ๑ และประโยค ๒ ของโรงเรียนนั้นได้รับ
 รางวัลชั้นสูงหลายครั้ง ครั้งหนึ่งเมื่อเข้าไปรับพระราชทานรางวัล
 ต่อพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถามว่า
 “นายพรนี้เป็นลูกใคร” สมเด็จพระยาดำรงฯ กราบบังคมทูล
 ให้ทรงทราบนามบิดา พระยาโบราณฯ ถึอกรณีครั้งนั้นเป็นศุภนิมิต
 มาตลอดอายุ ทั่วเป็นวันแรกที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงรู้จัก

ประวัติเมื่อรับราชการในกรุงเทพ ฯ

ในเวลาเมื่อพระยาโบราณ ๑ สำเร็จการศึกษานั้น โรงเรียน
พระตำหนักสวนกุหลาบกำลังเจริญ พวกผู้พี่พากันส่งลูกหลานเข้า
เป็นนักเรียนมาก จนครูประจำโรงเรียนไม่พอจะสอน พระยาโบราณ
วรกิจ (แก่น โอวาทสาร) อาจารย์ใหญ่ จึงชวนนักเรียนซึ่งสำเร็จ
การเรียนแล้วให้อยู่เป็นครูช่วยคราว พระยาโบราณ ๑ ยอมอยู่ช่วย
พระยาโอวาท จึงได้เป็น “ครู” เป็นตำแหน่งแรกที่เข้ารับราชการ
เมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๒ แต่เป็นครูอยู่ไม่ช้า ด้วยเวลานั้นตั้งกรม
ศึกษาธิการขึ้นแล้ว พอโรงเรียนหาครูได้พอการ สมเด็จพระ
พระยาคำรง ๑ ก็โปรดให้ไปรับราชการในกรมศึกษาธิการเมื่อ พ. ศ.
๒๔๓๓ เวลานั้นอายุได้ ๑๙ ปี สมัยนั้นเป็นเวลาเริ่มแก้ไข
การปกครองบ้านเมือง ตั้งกระทรวงขึ้นใหม่บ้าง เหล่ากระทรวงเก่า
ก็เปลี่ยนแปลงกระบวนราชการในกระทรวงเข้าหาระเบียบใหม่ วิธีทำการ
ละเอียดกว่าอย่างแต่ก่อน เพราะฉะนั้นต่างกระทรวงต่างก็หาคนที่ได้
เล่าเรียนมีความรู้เข้ารับราชการ เวลานั้นมีโรงเรียนพระตำหนัก
สวนกุหลาบแห่งเดียวที่สอนวิชาหนังสือไทยชั้นสูง และมีการสอบวิชา
ให้ปรากฏความรู้ กระทรวงต่าง ๆ จึงอยากได้นักเรียนโรงเรียน
พระตำหนักสวนกุหลาบ นักเรียนคนไหนได้ประกาศนียบัตรไปสมัคร
รับราชการกระทรวงใด เจ้ากระทรวงก็ยินดีรับเข้าตำแหน่งในทันที

แต่คนนักเรียนที่สอบความรู้ได้ตลอดประโยค ๒ เช่นพระยาโบราณ ฯ
 ในเวลานั้นยังมีคนน้อยคน เวลาแรกเข้าทำการก็มักได้เป็นตำแหน่ง
 ถึงชั้นเสมียนโท พอฝึกหัดทำงานในหน้าที่แล้วก็ได้เลื่อนขึ้น
 เป็นเสมียนเอกแทบทุกคน ต่อไปถ้าทำงานก็ มักได้เลื่อนที่
 รวดเร็ว ขอนพงเห็นอุทาหรณ์ได้ ในประวัติของพระยาโบราณ ฯ ที่
 กล่าวต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเสมียนโทในกรมศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๓๔ เลื่อนเป็นเสมียนเอกแล้วเป็นสารวัตรตรวจโรง
 เรียนหลวงในกระทรวงธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ย้ายไปรับราชการกระทรวงพระคลัง ด้วยกรม
 พระนราธิป ประพันธ์พงศ์ เมื่อทรงบัญชาการกระทรวงพระคลังทวีป
 ขอไปเป็นตำแหน่งรองเลขานุการสำหรับพระองค์ ครั้นนี้เรียกว่า
 เสมียนเอกเวรพิเศษ และในระหว่างนั้นโปรดให้เป็นอาจารย์ถวาย
 อักษรหม่อมเจ้าในกรม คือหม่อมเจ้าสกลวรรณากร วรวรณ และ
 หม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ รัชนี้ ซายาในกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ กับ
 หม่อมเจ้าสุรางค์ศรีสีโสภณ ในพระองค์เจ้าศิริเสาวภาคอกของคหนึ่ง
 สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ พระราชทานเงินเดือนพิเศษ
 เดือนละ ๒๐ บาท แต่ในชั้นนั้นสมเด็จพระยาบำรง ฯ ก็ย้ายจาก
 กระทรวงธรรมการไปทรงบัญชาการกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเมื่อ
 กรมพระนราธิป ฯ ทรงเวนคืนตำแหน่งในกระทรวงพระคลัง สมเด็จพระ
 ยามบำรง ฯ ก็ได้รับชวนให้ไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. ๒๔๓๖ โทเป็นสมัยนอก มหันตเป็นครูฝึกหัด
นักเรียนซึ่งจะส่งไปรับราชการตามหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๗ โทเป็นรองนายเวรกรมพลัมภังในกระทรวง
มหาดไทย เวลาบริหารราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ พระยาโบราณ
ได้เริ่มเรียบเรียงแบบโทรเลข (ลับ) ขึ้นใช้ในราชการ พิมพ์สำเร็จ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ คือ “แบบโทรเลขมหาดไทย กระบี่พันพุ่มอนราช
(พร) เรียบเรียง” ยังใช้ในราชการลับของกระทรวงมหาดไทย
อยู่จนทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๓๘ โทได้รับพระทอนเป็นที่ขุนวิเศษรักษา เลื่อน
ตำแหน่งเป็นนายเวรกรมพลัมภัง

พ.ศ. ๒๔๓๘ โทได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่พันพุ่ม
อนราช ตำแหน่งผู้ช่วยเจ้ากรมพลัมภัง

ตามระเบียบกระทรวงมหาดไทยที่จัดใหม่ในสมัยนั้น กรม
พลัมภังเป็นเจ้าหน้าที่แผนการปกครองท้องที่ในหัวเมือง พระยา
โบราณ ฯ มีตำแหน่งอยู่ในกรมพลัมภัง ๒ ปีเศษ ได้เริ่มศึกษา
วิธีการปกครองหัวเมืองในตอนนี้

บริหารราชการหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๘ ในสมัยนั้นเพิ่งแรกตั้งมณฑล ฯ อยู่ที่ยังขาด
ข้าหลวงมหาดไทย กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาล

ทริสขอพันพมอรรราช (คือพระยาโบราณ) เป็นข้าหลวงมหาดไทย
เจ้ากระทรวงนำความขึ้นกราบบังคมทูล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงอนรัักษ์ภูเบศร ไปเป็น
ตำแหน่งข้าหลวงมหาดไทยมณฑลอยุธยาเมื่ออายุได้ ๒๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๐ พระยาชัยวิชิต (นาค ฌ้ยอมเพ็ชร) ผู้รักษากรุงศรีอยุธยา (ตรงกับตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด) เวนคืนตำแหน่งยังไม่มีตัวผู้จะเป็นแทน สมุหเทศาภิบาลขอให้หลวงอนรัักษ์ภูเบศร ข้าหลวงมหาดไทยรักษาราชการชั่วคราว แต่เมื่อทำการมาไม่ช้าก็ปรากฏความสามารถว่าอาจจะเป็นผู้รักษากรุงได้

พ.ศ. ๒๔๔๑ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระอนรัักษ์ภูเบศร และเป็นตำแหน่งผู้รักษากรุงศรีอยุธยา เมื่ออายุได้ ๒๗ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๔ รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระยาโบราณบุรณรัักษ์ ปลัดเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา (สมัยนั้นยังเรียกว่า “มณฑลกรุงเก่า”) ด้วย

พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ซึ่งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา มาแต่แรกตั้ง เสด็จย้ายไปทรงบัญชาการแก้ไขความลำบากซึ่งเกิดขึ้นในมณฑลปราจีน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณฯ เป็นผู้รั้งตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา ด้วยทรงค้นเคยทราบคุณวุฒิของพระยาโบราณฯ แล้ว ถึงกระนั้นก็โปรดให้เป็นแต่ผู้รั้งอยู่ถึง ๓ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา มีลำดับยศชั้นที่ ๑ ตริ (ตรงกับมหาอำมาตย์ตรีในรัชกาลที่ ๖) เต็มตำแหน่ง เมื่ออายุได้ ๓๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๕๔ ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริตั้งคณะเลื้อป่า พระยาโบราณฯ ก็เข้าเป็นสมาชิกตั้งแต่แรกมาจนตลอดรัชกาลที่ ๖ ได้เคยเป็นตั้งแต่พลเลื้อป่าและต่อมาได้เลื่อนยศชั้นโดยลำดับจนถึงเป็นนายกองใหญ่ ได้มีตำแหน่งในคณะเลื้อป่าตั้งแต่เป็นผู้บังคับกองจนเป็นผู้บัญชาการกองเสนารักษาทินแดนอยุธยา เป็นราชองครักษ์และได้รับพระราชทานเหรียญมหาสารพัดมาลาด้วย

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเพิ่มเกียรติยศเปลี่ยนราชทินนามเป็น พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทรภักดี พริยพาหะ ถิ่นศักดิ์นา ๑๐,๐๐๐ ต่อมาอีกปี ๑ ได้เลื่อนยศเป็นมหาอำมาตย์โท

พ.ศ. ๒๔๕๘ ตั้งระเบียบรวมหลายมณฑลเป็นภาค มีอุปราชบัญชาการเหนือสมุหเทศาภิบาลมณฑลอื่นในภาคนั้น พระยาโบราณฯ ก็ได้เป็นอุปราชภาคอยุธยา มาจนเลิกระบิบบภาคในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็คงเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาอย่างเดิมต่อมา

พ.ศ. ๒๔๗๒ พระยาโบราณฯ อายุได้ ๕๘ ปี ถึงเขตต์ออกวัยเข็บบ้านาญ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาโบราณฯ

ออกจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และพระราชทานเบี้ยบำนาญมาจนตลอดอายุ

ประมาณเวลาที่พระยาโบราณราชธานินทร์รัชมารชการ ตั้งแต่ อายุ ๑๘ ปี รัชมารชการอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ ปี ขึ้นไปรัชมารชการอยู่ที่ กรุงศรีอยุธยาแต่อายุ ๒๕ ปี จนอายุได้ ๕๘ ปี เป็นเวลารัชมารชการ อยู่หัวเมือง ๓๓ ปี รวมได้รัชมารชการประจำถึง ๔๐ ปี ได้รับพระราชทานเงินเดือนตั้งแต่เดือนละ ๑๖ บาท ถึงเดือนละ ๑๗๕๐ บาท เป็นที่สุด แต่เมื่อออกรัชมารชการแล้ว ก็ยังคงรัชมารชการเป็น ตำแหน่งอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสถานมาจนประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๗๖

ประวัติของพระยาโบราณ ๑ เมื่อรัชมารชการหัวเมืองแปลกกับเพื่อนข้าราชการในสมัยเดียวกันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ที่รัชมารชการ อยู่ในมณฑลเดียว หรือถ้าจะให้ชัดยิ่งกว่านั้น ประจำอยู่แต่ใน จังหวัดเดียว ตั้งแต่เป็นตำแหน่งขึ้นต่ำจนถึงเป็นอุปราช อันเป็นชั้นสูงสุดในข้าราชการหัวเมือง หาเคยย้ายถิ่นที่รัชมารชการเหมือนคนอื่นไม่ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะพระยาโบราณ ๑ ทรงคุณวุฒิจะเพาะเหมาะแก่มณฑลอยุธยาไม่มีใครเหมือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ รัชกาลจึงไม่โปรดให้ย้ายไปรัชมารชการที่อื่น คุณวุฒิของพระยาโบราณ ๑ เป็น ๒ อย่างประกอบกัน คือความสามารถในการปกครองบ้านเมืองอย่าง ๑ ความรอบรู้โบราณคดีมณฑลอยุธยาอย่าง ๑

ความสามารถในการปกครองบ้านเมืองนั้น พระยาโบราณ ฯ
 ได้ขึ้นไปรับราชการตั้งแต่สมัยเมื่อแรกตั้งมณฑล รัฐบาลที่กรมขุน
 มรพศศิริพัฒน์ทรงจัด และได้ช่วยทำการนั้น ๆ มาแต่แรกจนขึ้น
 ข้าราชการ ครั้นกรมขุนมรพศ ฯ เสกย้ายไปมณฑลอื่น พระยา
 โบราณ ฯ สามารถรักษาการต่าง ๆ ที่กรมขุนมรพศ ฯ ได้ทรงจัด
 เช่นวิธีปราบโจรผู้ร้ายเป็นต้น ไว้ไว้ตั้งแต่ก่อนหมดทุกอย่าง นอก
 จากนั้นได้คิดอ่านจัดการให้เป็นคนประโยชน์แก่บ้านเมืองต่อมาด้วย
 สติปัญญาสามารถของตนเองอีกก็มาก จะพรรณนาถึงรายการ (แม้
 เพียงในเวลาผู้แต่งหนังสือนี้) ใดมีหน้าที่ในการปกครองมาช่วยกัน
 กับพระยาโบราณ ฯ จน พ.ศ. ๒๔๔๘) ก็ระบือชื่อนัก และเป็น
 การที่จัดทำเหมือนกันทุกมณฑลโดยมาก เพราะฉะนั้นจะ
 กล่าวแต่โดยย่อ ว่ามณฑลอื่นได้ทำอย่างไร พระยาโบราณ ฯ ก็ทำ
 ไปได้เช่นนั้น บางเรื่องก็ดีกว่ามณฑลอื่น จะยกพอเป็นอุทาหรณ์
 เรื่องหนึ่ง แรกตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘
 คนพากันหลบหนีเข้าบวชเป็นอันมาก ถึงกระทรวงมหาดไทยเรียก
 เทศา ฯ มณฑลที่ไซ้พระราชบัญญัตินั้น เข้าไปปรึกษาว่าควรจะทำ
 อย่างไร เทศา ฯ บางคนเห็นว่าการหลบหนีบวชก็เป็นการฝ่าฝืน
 พระราชบัญญัติ ควรจับเอาตัวมาฟ้องศาลเอาโทษตามกฎหมาย
 แต่พระยาโบราณ ฯ เสนอความเห็นว่าเป็นการกำลังต้น ถ้าจับมาก็จะยัง
 ต้นกันหนักขึ้น ถ้าเห็นว่าวักคุ้มไม่ได้ก็คงพากันหนีเข้าป่า เมื่อหมด
 สะเปียงอาหารก็จะเที่ยวปล้นสดมภ์เสียชีพ จะเลวต้องปราบโจร

ผู้ร้ายควยอีกอย่างหนึ่ง เห็นว่าปล่อยให้ชั่วชอยู่ในวัดดีกว่า เหมือน
กับฝากพระให้คุมไว้ เมื่อคนเหล่านั้นรู้ความตามพระราชบัญญัติ
เห็นว่าที่ตอ้งเป็นทหารชั่วคราวไม่เป็นการเคียดแค้นเหลือเกิน ก็คง
สึกออกมาเอง ที่ระทนอดเข้าเย็นเห็นระมีน้อย กระทรวงมหาดไทย
อนุมัติตามความเห็นของพระยาโบราณ ฯ การเกณฑ์ทหารครั้งนั้นก็
สำเร็จไป จึงนับถือกันว่าพระยาโบราณ ฯ อยู่ในเทศาที่มีสติปัญญา
คนหนึ่ง ถึงกระนั้นความสามารถของพระยาโบราณ ฯ ในการปกครอง
บ้านเมืองก็ยังมีเทศา ฯ มณฑลอื่นพอเปรียบได้ แต่ความสามารถ
ตัววรชบุรี โบราณคดีของมณฑลอยุธยา ชื่อนี้ไม่มีผู้อื่นเปรียบได้
ทีเดียว

พระยาโบราณ ฯ เป็นผู้รักรู้ โบราณคดีโดยอุปนิสัย ชอบอ่าน
หนังสือพระราชพงศาวดารตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน พอขึ้นไประชาการ
อยู่ณพระนครครึ่อยุธยาที่ตั้งต้นเที่ยวดูโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ ที่
กล่าวถึงในหนังสือพระราชพงศาวดาร แห่งใดไม่ปรากฏก็พยายาม
ค้นหา สักแต่มีเวลาว่างเมื่อใดก็วานชาวบ้านพายกบ่าฝานามเที่ยว
ค้นหาโบราณวัตถุสถานมาตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์ภูเบศร จนเป็น
พระยาโบราณ ฯ ก็มีความรู้ตัวได้พบโบราณวัตถุสถานในพระนคร
ครึ่อยุธยา ซึ่งผู้อื่นยังไม่เคยเห็นเป็นอันมาก เมื่อความนั้นทราบถึง
เจ้านายและผู้อื่นที่ชอบุรี โบราณคดีก็พากันไต่ถาม หรือให้พระยา
โบราณ ฯ พาไปเที่ยวดูเนือง ๆ จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดโบราณคดีมาก และเขา

พระราชหฤทัยใส่ในเรื่องโบราณคดีกรุงศรีอยุธยาช้านาน ก็โปรดทรงชักใช้ไต่ถามพระยาโบราณ ๑ เวลาเสด็จไปประทับณพระราชวังข้างประอิน ก็โปรดให้พระยาโบราณ ๑ ถากฉานนำทางเสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถานต่าง ๆ ทั้งที่ในพระนครและตามหัวเมืองในมณฑลอยุธยาเนื่อง ๆ เป็นเหตุที่ทรงพระเมตตากรุณาพระยาโบราณ ๑ ถึงขั้นเป็นลำคัมมา

การต่าง ๆ ซึ่งพระยาโบราณ ๑ ได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่ความรู้โบราณคดีมีหลายอย่าง จะเห็นได้ในคำอธิบายแผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งพิมพ์ต่อไปข้างหน้าโดยมาก แต่มีบางอย่างพระยาโบราณ ๑ มิได้กล่าวถึง และบางอย่างซึ่งเป็นการสำคัญกว่าที่พระยาโบราณ ๑ กล่าว จะเอามาพรรณนาให้ปรากฏต่อไปนี้ ตั้งแต่พระยาโบราณ ๑ มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้รู้โบราณคดีมาก แม้จะบันทึกเห็นจะรู้สึกรับผิดชอบที่จะต้องมิให้เสียชื่อเสียงในทางนั้น หรือจะเป็นด้วยความรักวิชาพาไปก็อาจเป็นไปได้เหมือนกัน พระยาโบราณ ๑ พยายามหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอเป็นนิจ ทั้งช่วยค้นหาหนังสืออ่านและเที่ยวตามท้องที่ บรรดาหนังสือซึ่งมีความเ็นองพระนครศรีอยุธยา จะเป็นในพงศาวดารก็ดี จดหมายเหตุก็ดี กฎหมายก็ดี ดูเหมือนพระยาโบราณ ๑ จะได้อ่านหมดไปไม่มีวัน และจำความรู้ไว้ได้ช่วยจะยกอุทาหรณ์ครั้งหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จลงเรือพระที่นั่งพายในสระบางประอินจะไปเที่ยวประพาส ครั้นเรียกพระยาโบราณ ๑ ให้ตามเสด็จ นั้นไปที่เกาะทองเรือหลังที่ประทับ พอเรือพายผ่าน

พระที่นั่งไฉสรวรยทิพอาสนปราสาทที่อยู่กลางสระ ครัสถามพระยา
 ไบราณ ๑ ว่า “ปราสาทครึ่งกรุงเก่าอดประคัยกระเจกหรือไม่” พระยา
 ไบราณ ๑ กรายทูลสนองทันทีว่า “ประคัย” ครัสถียันถามว่า
 “ทำไมเจ้าจึงรู้ว่าประคัยกระเจก” พระยาไบราณ ๑ กรายทูลสนอง
 ว่า “ในหนังสือพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองว่า
 ครึ่งหนึ่งพระนารายณ์ราชกุมารเล่นข่อยบนเกยปราสาทสนับทึบตอง
 ขอดปราสาทจนกระเจกตกปลิวลงมาตองพระองค์ พระนารายณ์ก็หา
 เป็นอันตรายด้วยสายฟ้าไม่” สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ครัสถว่า
 “เออจริงแล้ว” บรรดาผู้ที่ตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งพากันชมความ
 ทรงจำของพระยาไบราณ ๑ กับทั้งที่คิดขึ้นไว้ด้วย ฝั่งพระยา
 ไบราณ ๑ อ่านเรื่องกรุงศรีอยุธยาที่มีในหนังสือไทยหมดแล้วยังไม่พอใจ
 อดส่ำห้พยายามเรียนภาษาอังกฤษต่อไปในเวลาเมื่อเป็นเทศา ๑ อยู่แล้ว
 จนรู้ภาษาอังกฤษอาจอ่านหนังสือเรื่องพระนครศรีอยุธยาซึ่งฝรั่งแต่งไว้
 แต่ไบราณได้ และเลียบพดภาษาอังกฤษพอนำแขกเมืองบรรดาศักดิ์สูง
 เทียบดูพระนครศรีอยุธยาได้เอง แต่ข้อที่ใดเรียนรู้ภาษาอังกฤษนั้น
 พระยาไบราณ ๑ มิใคร่บอกให้ใครทราบ เห็นจะเป็นด้วยเกรงผู้ที่ได้
 เรียนรู้มากกว่าจะหิวระเอระเพราะพระยาไบราณ ๑ ประารถนาจะเรียน
 แต่พออ่านหนังสือเรื่องกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น

การที่พระยาไบราณ ๑ เรียนเรื่องกรุงศรีอยุธยาด้วยเทียวตรวจ
 ตามท้องถิ่น เห็นจะกล่าวได้โดยย่อว่า “เทียวทั่วทุกหัวระแหง”
 ยกเอาเหตุการณ์เช่นอยากรู้หนทางที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จยก

กองทัพไปเมื่อคราวชนช้าง ในหนังสือพงศาวดารมีแต่ว่าเสด็จไป
ประชุมทัพที่ตำบลป่าโมกข์ พระยาโบราณ ๑ เพื่วยุทธหาหนทาง
ตั้งค่ายป่าโมกข์ไป จนได้ความว่ากองทัพสมเด็จพระนเรศวรเดินเลียบ
ลำน้ำ “สามโก้” ไปเมืองสุพรรณ ทางอื่น ๆ เช่นทางป่าเมืองลพบุรี
และเขาพระพุทธรูปที่ไค้เคยไปแทบทั่วทุกตำบล เลยเป็นประโยชน์
กว้างขวางนอกจากไค้ความรู้โบราณคดี เพราะการที่เพื่อยุทธหาหนทาง
นั้นพระยาโบราณ ๑ ไค้เห็นภูมิลำเนากับทั้งกิจการของพวกพลเมือง
และที่สุดไค้คุ้นกับราษฎรที่อยู่ในปกครองยิ่งกว่าผู้รักษากรุงแต่ก่อนมา
ทุกคนหมด ชื่อนี้ก็เป็นมูลเหตุสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้ย้ายพระยาโบราณ ๑ จากมณฑลอยุธยา

เนื่องจากการที่เพื่อยุทธหาหนทางที่มากนั้น พระยาโบราณ ๑
ไค้ทำให้เกิดประโยชน์เป็นแก่นสารสืบมาอีกอย่างหนึ่ง คือเมื่อไปพบ
โบราณวัตถุอันสมควรจะรักษาตอตั้งอยู่ที่ไค้ ก็สั่งให้เก็บเอามารักษา
ไว้ที่ในวังจันทร์เกษม จำเนียรกาลนานมาไค้ของโบราณมากขึ้น จน
สามารถจัดเป็น “อยุธยาพิพิธภัณฑ์สถาน” ปรากฏอยู่ณบัดนี้ แม้
มีพิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพ ๑ แล้วก็ตาม แต่ (เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๗)
ยังจัดเหมือนกับเป็นคลังเก็บของคนจะไปดูก็ยาก อยุธยาพิพิธภัณฑ์
สถานที่พระยาโบราณ ๑ จัดขึ้นเป็นอย่างพิพิธภัณฑ์สมัยใหม่จึงเป็นที่
คนชอบไปดู สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรดเสด็จไปทอดพระเนตร
เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จถึงเมืองสยามเบิก
ในประเทศเยอรมนี มีพระราชโอรสเลขาถึงสมเด็จพระ ๑ กรมพระยา

ตำรวจ ๑ เมื่อยังเป็นกรมหลวงและเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่า
 “มิวเซียมที่นั่นเหมือนมิวเซียมกรุงเก่า ออกคิดถึงพระยาโบราณฯ
 ฉะนั้นจะแต่งหนังสือเรื่องมิวเซียมนี้”

พระยาโบราณ ๑ ได้เห็นสำเนาพระราชโทรเลขก็ยินดีเหมือนกับ
 ได้รับพระราชทานบำเหน็จที่จิตพิริบถันต์สถานนั้น แม้ชาวต่าง
 ประเทศ ทั้งที่เป็นแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงและพวกที่ท่องเที่ยวมา
 ถึงกรุงเทพ ๑ ถ้าใครมีเวลาพอที่จะขึ้นไปดูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาที่
 พระยาโบราณ ๑ ชุตตกแต่ง และขยายพิริบถันต์ที่พระยาโบราณ ๑
 จัก เพราะฉะนั้นพระยาโบราณ ๑ จึงได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง
 ประเทศหลายอย่าง คือ ตราตะเกียบยศชั้นที่ ๒ ของประเทศเดนมาร์ก ๑ ตราอินทรีกางเขน ชั้น ๒ ของประเทศโปรตุเกส ๑ ตรามงกุฎ
 อิตาลี ชั้น ๒ ของประเทศอิตาลี ๑ และตราเซนรีวิลโลเฮน ชั้นที่ ๑
 ของประเทศบรันสวิก ๑

เพราะเหตุที่มีความรอบรู้และได้ประกอบการให้เกิดประโยชน์แก่
 โบราณคดีจึงกล่าวมา พระยาโบราณ ๑ ได้รับพระราชทานเกียรติศักดิ์
 อันเป็นเครื่องหมายคุณวิเศษในทางนั้นหลายอย่าง คือ

พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นผู้ช่วยบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้น
 พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งหอ
 พระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอนุสรณ์สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
 จำนวนนับแต่พระบรมราชสมภพครบสัตวรรษ ทรงตั้งกรรมการสำหรับ

อำนวยการหอพระสมุด ฯ นั้น โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
(คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นสภานายก และ
โปรดให้กรมพระสมมตอมรินทร์ สมเด็จพระยาตำรง ฯ พระยา
ประจักษ์จักษย์ (แช่ม ชูขนาด ซึ่งแต่งหนังสือตำนานโยนก)
กับพระยาโบราณ ฯ เป็นกรมสัมปาทิกหอพระสมุดสำหรับพระนคร
มาแต่แรก

พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
ตั้งโบราณคดีสโมสร ทรงรับเป็นสภานายกเอง โปรด ฯ ให้สมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราชเป็นอุปนายก และทรงตั้งพระยาโบราณ ฯ เป็น
เลขานุการ พระราชทานพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้วให้ ใช้สำหรับ
สโมสร

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้ง
วรรณคดีสโมสรขึ้น ทรงรับเป็นสภานายกเอง และโปรด ฯ ให้สภ
นายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอุปนายก^(๑) ให้กรมสัมปาทิก
หอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง พระยา
โบราณ ฯ จึงเป็นกรรมการด้วยคน ๑ และโปรด ฯ ให้สร้างพระราช
ลัญจกรรูปพระเศียรขึ้นสำหรับสโมสรนั้น

พ.ศ. ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้ง
ราชบัณฑิตยสถาน โปรด ฯ ให้สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพเป็นนายก
สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตเป็นอุปนายกแผนกศิลปการ

(๑) เวลานั้นสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงเป็นนายกหอพระสมุด
สำหรับพระนคร

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นอุปนายกแผนกวรรณคดี และไปรศ ฯ
ให้พระยาโบราณราชธานินทร์เป็นอุปนายกแผนกโบราณคดี

เกียรติศักดิ์ตามที่ว่ามาเป็นฝ่ายข้างสูง พระยาโบราณ ฯ ยัง
ได้เป็นตำแหน่งเกียรติศักดิ์ถึงชั้นราชวรราชเป็นได้ก็มี เช่นรับเป็นผู้
ใหญ่บ้านหมู่หนึ่งในตำบล หอรัตนไชย ตามราชวรเลือก และได้
ทำการตามหน้าที่ เช่นไปนั่งประชุมทำการกับกำนันผู้ใหญ่บ้าน
ตำบลนั้น ทั้งเป็นเทศาวย่อยวัย เรื่องนี้พระยาโบราณ ฯ ประพฤติตาม
เยี่ยงอย่าง กรมขุนมรุพงศ์ ฯ และเทศา ฯ มณฑลอื่น เพื่อจะบำรุง
ความนิยมของราชวรในแยะการปกครองที่จัดใหม่ ต่อมาเมื่อครั้งพระ
ราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ มีพระสงฆ์บางวัดเลือกพระยาโบราณ ฯ
เป็นตำแหน่งมัตินายกตามพระราชบัญญัติ พระยาโบราณ ฯ ก็รับ
เป็นมัตินายก วัดสุวรรณคณาราม วัดมณฑป และวัดพุทไธสวรรย์
รวมถึง ๓ วัดด้วยกัน

จะเลยกเล่าบรรยายถึงการต่าง ๆ ที่พระยาโบราณ ฯ ได้ทำให้
เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาต่อไป เมื่อทำราชการเป็นหลักแหล่งแล้ว
พวกญาติก็สมมติให้เป็นหัวหน้าในสกุลเคหะคุปต์ พระยาโบราณ ฯ
บริวารคหิ์ปฏิบัติสังฆกรรมวัดยี่ล้าย และวัดศรีสุทธาราม ในคลอง
บางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี อันเป็นที่ทำบุญของสกุลแต่เดิมมาทั้ง ๒
วัดตามกำลังสามารถจะทำได้ ส่วนที่พระนครศรีอยุธยา นั้น ตั้งแต่
พระยาโบราณ ฯ ยังเป็นตำแหน่งปลัดเทศาภิบาล ได้เสนอความ
เห็นเรื่องวัดที่พระนครศรีอยุธยา ว่าได้ให้ตรวจนับวัดร้างมีจำนวนถึง

๕๔๓ วัต เป็นเนื้อที่กิน ๒๑๓๘ ไร่ ในที่วัดร้างทั้งปวงนั้นมักมีคนเข้าไปทำไร่และป่าฟันเก็บผลประโยชน์ด้วยไม่มีกรรมสิทธิ์อย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งไม่ต้องเสียเงินอากร เพราะรัฐบาลคงเว้นไม่เก็บในที่วัดมาแต่ก่อน บางแห่งก็ถึงเข้าไปปลูกเรือนชานอยู่ในที่วัดร้าง ด้วยไม่มีผู้ใดห้ามปราม นอกจากนั้นยังมีพวกที่ไปเที่ยวรื้อเจดีย์สถานหักพังเอาอิฐไปใช้เป็นอาณานิคมประโยชน์อีกพวกหนึ่ง พระยาโบราณ เห็นว่ารัฐบาลควรจะจัดการรักษาวัดร้าง และวิธีที่ตนเห็นว่า

๑) ควรเรียกค่าเช่าจากผู้เข้าไปทำไร่และปลูกป่าฟัน หรือปลูกเรือนอยู่ในวัดร้างบ้างตามสมควร คนเหล่านั้นคงยอมเสียด้วยไม่รังเกียจ เพราะการเสียค่าเช่าต่อรัฐบาลนั้นทำให้เกิดสิทธิปกครองไม่มีผู้แย่ง

๒) การที่รื้อเอาอิฐวัดร้างไปใช้นั้นควรห้ามขาดทีเดียว

๓) เงินค่าเช่าที่ได้มาควรรวมไว้เป็นเงินพระราชกุศลแผนกหนึ่งต่างหาก สำหรับใช้ปฏิสังขรณ์หรือรักษาเจดีย์สถานของโบราณซึ่งสมควรจะรักษา

๔) ควรรวมเงินหลวงอีกประเภทหนึ่งซึ่งเรียกเงินกัลปนา (คือเงินอากรเก็บจากที่ดินบางแห่ง) ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงอุทิศพระราชทานไว้สำหรับรักษาวัดเอามารวมเข้ากับเงินพระราชกุศลนั้น

๕) เงินค่าเช่าที่ขอหรือแพตามหน้าวัด ซึ่งเว่ยยาวจักรเก็บตามอำเภอใจ และมีใครได้เป็นประโยชน์แก่วัดนั้น รัฐบาลก็ควรเข้าควบคุมการที่เก็บ ถ้าเป็นวัดมีพระสงฆ์อยู่ก็จ่ายแก่วัดนั้น ถ้าเป็น

วัดร้างก็เอามายกเป็นเงินพระราชกุศล เป็นทุนสำหรับจัดการรักษา
วัดโบราณ

เมื่อเทศา ฯ บอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ความทราบ
ฝ่าละอองธุลีพระบาท ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย ทรงชมเชยว่า ตาม
ที่พระยาโบราณ ฯ คิค่านจัดการเช่นนี้ เป็นความคึกคึกมาก จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตามความคิดของพระยาโบราณ ฯ
แม้ในมณฑลอื่น ๆ ด้วย พอประจวบเวลาพระยาโบราณ ฯ เป็น
เทศา ฯ ก็ลงมือปฏิสังขรณ์วัดเก่าต่อมา แต่จำนวนเงินมีน้อยจึง
เลือกทำแต่ที่วัดสำคัญอันเห็นพอจะรักษาไว้ได้ คือ วัดพุทไธสวรรย์
วัดพระเจ้าแผ่นดินเชิง วัดหน้าพระเมรุ วัดมณฑป วัดศรีอยุธยา
วัดเสนาคนาราม และวัดสุวรรณทวารวดี เหล่านี้เป็นวัดสำคัญ
วิธีของพระยาโบราณ ฯ มักขอให้พระเป็นผู้ทำ จ่ายเงินพระราชกุศล
ให้แก่พอเริ่มการ แล้วให้พระคิคอบอกบุญเรยรายต่อไป

สถานสาธารณประโยชน์ที่เกิดขึ้นณกรุงศรีอยุธยาด้วยความชวน
ชวนของพระยาโบราณ ฯ เมื่อเป็นเทศา ฯ ก็หลายอย่าง เมื่อพระ
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระยาโบราณ ฯ
เป็นหัวหน้าชักชวนคนทั้งหลายให้สร้างสิ่งอนุสรณ์สนองพระเดชพระ
คุณพระนครศรีอยุธยา เรียบรายไต่เงินราว ๗๐,๐๐๐ บาท สร้าง
โรงพยาบาลขนานนามว่า “ปัญญามาธิราชอุทิศ” เป็นโรงพยาบาล
แรกมีณพระนครศรีอยุธยา ยังมีเงินเหลืออยู่บ้าง พระยาโบราณ ฯ

คิดจะสร้างโฮสเทลกลางาวรชนที่สระบุรีอีกแห่งหนึ่ง จึงชักชวนชาว
สระบุรี และที่อื่นจนได้เงินกว่า ๒๐,๐๐๐ บาท เอาไปสร้างโฮสเทล
กลางที่เมืองสระบุรี เรียกอย่างเดียวกันว่า “โฮสเทลชายัญมา
จิราชอุทิศ” เป็นประโยชน์ช่วยชีวิตมนุษย์อยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ แห่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อพระยาโบราณฯ ยังเป็นที่หลวงอนรรักษ์
ภูเขศวร แต่งงานสมรสกับนางสาวจำเริญ จิตา หลวงเทพนทร ใน
กรุงเทพฯฯ ช่วยร่วมสุขทุกข์ช่วยสามีตั้งตัวมาจนได้เป็น “คุณหญิง”
วัดพระราชาทานเควของวัดอิสสระยาภรณ์ ศติยจุลจอมเกล้า เป็นเกียรติยศ
และได้รักษาพยาบาลสามีมาจนที่สุด มีบุตรธิดาด้วยกัน ๕ คน คือ

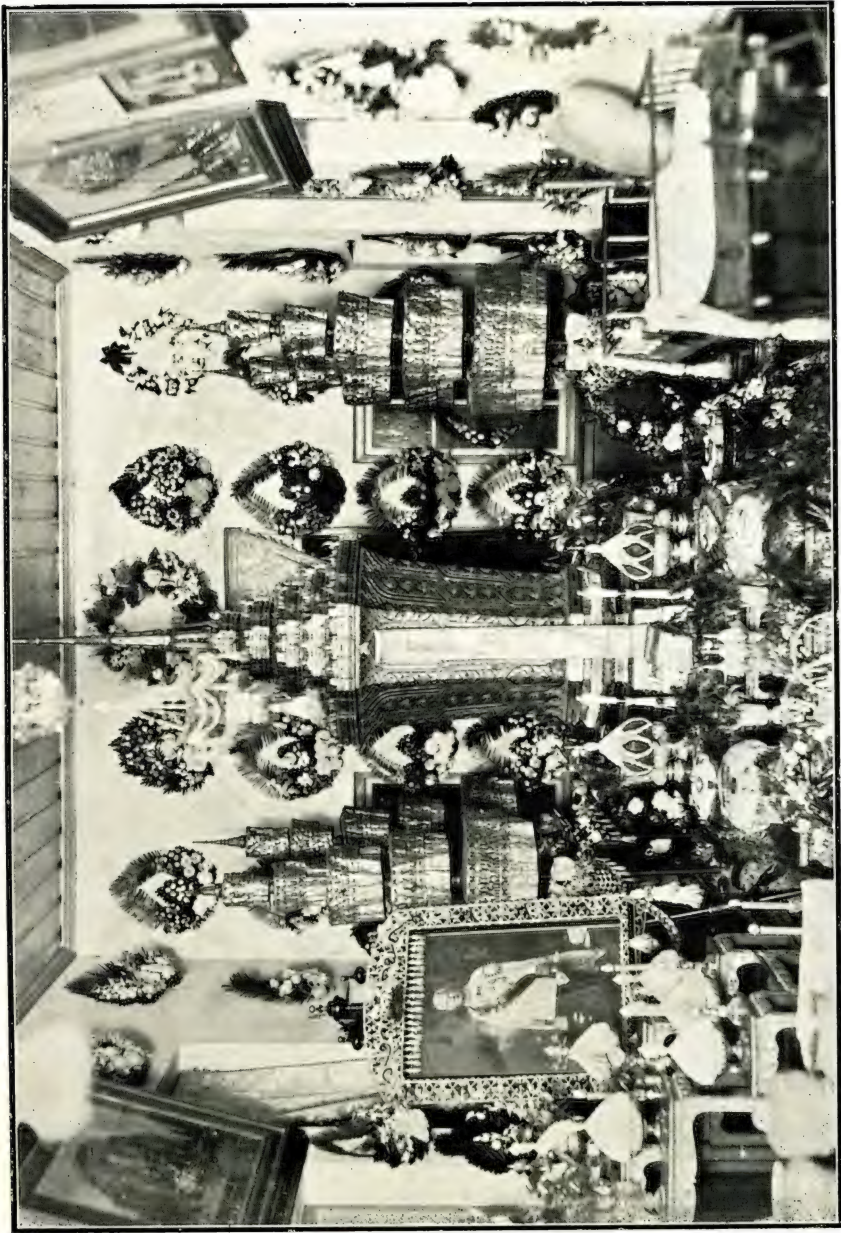
๑. นายพจน์ เกษะคุปต์ ผู้ช่วยข้าหลวงตรวจการกรมมหาดไทย
กระทรวงมหาดไทย
๒. นางเทพอักษร (พินิจ อินทสุต)
๓. นางพูน อารยะกุล
๔. นางสาวเพ็ญ เกษะคุปต์
๕. นางสาวพัตน์ เกษะคุปต์

ตั้งแต่พระยาโบราณฯ ออกจากราชการหัวเมืองแล้ว ลงมา
สร้างบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพฯฯ ที่ตรอกนั้ยมจิตร ถนนนเรศวร
อำเภอบางรัก ยังอุทิศทำราชการในราชบัณฑิตยสถานไม่ลาออก แต่
เมื่อลงมาอยู่ในกรุงเทพฯฯ สบายเป็นปกติอยู่ไม่ช้านานเท่าใด พอลัง

พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็เริ่มมีอาการช่วยกระเสาะกระแสะ ทุกล้ายก็ขึ้น
 อัมพาตอย่างอ่อน ๆ มีเวลาสบายพอไปไหนได้บ้าง อ่อนเพลียต้อง
 อยู่แต่กบที่ข้าง อย่างว่า “สามวันดีสี่วันไข้” อาการค่อยทรุดลง
 โดยลำดับจนถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘ ได้
 พระราชทานโกศประกอบลง ๘ เหลี่ยมเป็น เกียรติยศเสมอชั้นเจ้า
 พระยา เมื่อถึงอนิจกรรมอายุได้ ๖๔ ปี

สิ้นเรื่องประวัติของพระยาโหราราชกานินทร์ เพียงนี้.

๓๑ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑

ถ่ายเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

ในคราวบำเพ็ญศถ ๑๐๐ วัน

สารบัญ

คำนำ	หน้า (๑)
ประวัติ	,, (๓)
คำอุทิศ	,, (๓๓)

เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง

อธิบายของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมพระยาตำรวจราชานุภาพ	,, (๓๕)
พระราชกระทั้ ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง	,, ๑
คำสนองพระราชกระทั้	,, ๖

ตำนานกรุงเก่า

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป	,, ๑๓
กรุงศรีอยุธยาโบราณ	,, ๑๓
เมืองเสนาราชนคร	,, ๑๓
เมืองเทพนคร	,, ๑๓
กรุงเทพมหานครบรรพตวรารวดี	,, ๑๔
พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวารวดี	,, ๑๔
ต้นเหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะหมดยกกำลัง	,, ๒๕
ขุนหลวงคากดงตัว	,, ๒๗

ชนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า	หน้า ๒๘
ตั้งผู้รักษากรุง	๒๙
ตั้งมณฑลเทศาภิบาล	๓๐

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา	๓๒
กรุงเทพทวารวดี	๓๒
กำแพงเมือง	๓๓
ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก	๓๔
ชนหลวงหวัดก้อกำแพงหน้าวัง	๓๕
ข้อมตามกำแพงเมือง	๓๖
ซอกข้อม	๓๗
ประตูเมือง	๔๑
ถนนในเมือง	๔๑
ถนนนอกเมือง	๔๓
คลองในเมือง	๔๔
สะพานในเมือง	๔๖
บึงชีขัน	๔๗
พระราชวังเก่า	๔๘
พระราชวังใหม่	๕๑
ตำหนักหนองหวาย	๖๒
ศาลาลูกขุนใน	๖๒

ศาลหลวง	หน้า ๖๔
โรงราชยาน	” ๖๔
• หอแปลพระราชาสนั	” ๖๕
โรงช้าง	” ๖๕
โรงม้า	” ๖๕
กำแพงวัง	” ๖๕
ขอมรอบวัง	” ๖๖
ประตูวัง	” ๖๘
ที่ท่าพระเมรุในเมือง	” ๗๑
โรงเรือพระที่นั่ง	” ๗๑
วังหน้า	” ๗๓
วังหลัง	” ๗๔
ตลาด	” ๘๓
ท่า	” ๘๔
วัด	” ๘๖
พระอารามนอกพระนคร	” ๙๐
ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร	
แม่น้ำลพบุรี	” ๙๓
• ลำน้ำแยกใหม่	” ๙๔
ลำน้ำบ้านใหม่	” ๙๕
ลำน้ำสัก	” ๙๖

ตอน ๕ การปกครองท้องถิ่น

๑. แบ่งแขวง หน้า ๙๘

๒. ขนอนหลวง ,, ๑๐๑

ตอน ๕ สำมะโนครัวพลเมือง

๑. พลเมือง ,, ๑๐๒

ตอน ๖ ขุดวัง

๑. รื้ออิฐกรงเก่า ,, ๑๐๕

๒. สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ ,, ๑๐๖

๓. ขุดวัง ,, ๑๐๗

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จ ฯ

๑. กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ หน้าเชก (ก)

๒. เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา หน้า ๑๑๑

๓. ภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๑๕

๔. ว่าด้วยแผนที่บ้านข่อยทิศบูรพา ,, ๑๑๙

๕. ว่าด้วยบ้านแปะทิศทักษิณ ,, ๑๑๙

๖. ว่าด้วยบ้านข่อยทิศปัจฉิม ,, ๑๒๒

๗. ว่าด้วยบ้านแปะทิศอุดร ,, ๑๒๒

๘. ว่าด้วยพระราชวังหลวง ,, ๑๒๕

๙. ทิศบูรพาวังหลวง ,, ๑๒๕

๑๐. ทิศทักษิณวังหลวง ,, ๑๒๙

๑๑. ทิศปัจฉิมวังหลวง ,, ๑๓๔

ทิศขั้วครว้งหลวง	หน้า ๑๓๔
ว่าด้วยที่สำนักงานรัฐบาลและประตู	๑๓๗
ว่าด้วยพระมหาปราสาทและบริเวณตำหนัก	๑๓๘
ว่าด้วยวังจันทรวงศ์	๑๕๕
ว่าด้วยท่าน	๑๖๑
ว่าด้วยคมนาคนทางเรือ	๑๖๖
ว่าด้วยตลาด	๑๖๖
ว่าด้วยถนนและทำนบก	๑๖๖
ว่าด้วยสะพานและคลอง	๑๖๖
ว่าด้วยย่านและตำบล	๑๖๖
สารบัญขึ้นเรื่อง	๑๖๖

สารบาณรูป

๑. รูปพระยาโบราณราชธานินทร์ หน้า (๗)
๒. รูปโกศ ,, (๒๗)
๓. รูปพระยาโบราณราชธานินทร์ ,, (๓๗)
๔. รูปเจ้าคุณกรุง ,, ๑๓
๕. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ เสด็จประพาสพระราชวัง
 กรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๔๔๕ ,, ๑๑๑
๖. วัดพุทธไสยาสน์ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๑๕
๗. ซากขบวนพระราชมอหิการักษิต ข้างซ้ายพระปรางค์
 วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๑๙
๘. ขอมเพ็ชรพระนครศรีอยุธยา ,, ๑๒๑
๙. ขอมประตูเข้าเปลือก พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๒๓
๑๐. ประตูช่องกุฎและกำแพงพระนครศรีอยุธยา ตอน
 รางหอราชคฤห์กับหัวสารพา อยู่ข้างวัดจีน ,, ๑๒๗
๑๑. พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ทำตามรากเดิมด้วย
 เครื่องไม้ เมื่อพระราชพิธีตรมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐ ,, ๑๒๙
๑๒. กำแพงพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ,, ๑๓๑
๑๓. ขอมมณูวัดพระศรีสรรเพชญ์ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๓๓
๑๔. วัดพระศรีสรรเพชญ์ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ,, ๑๓๕

๑๕. ประตูประราชวังกรุงศรีอยุธยาชั้นใน หน้า ๑๓๗
๑๖. พรหมพิกรณ์ต้นปรางค์ บอกลประตูประราชวัง
กรุงศรีอยุธยาชั้นใน ด้านหน้าพระวิหารสมเด็จ ,, ๑๓๘
๑๗. ชุ่มประตูประราชวังกรุงศรีอยุธยา ที่กำแพงคัน
สนามระวางพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท
กับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ,, ๑๔๓
๑๘. ปราสาทในรัชกาลที่ ๔ ก่อขึ้นบนฐานพระที่นั่ง
สรรเพชญ์ปราสาท ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา ,, ๑๔๘
๑๙. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับ
รัตนสิงหसनพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท ในงาน
พระราชพิธีรัชชมงคล พ.ศ. ๒๔๕๐ ,, ๑๕๓
๒๐. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
พระราชดำเนินในการพระราชพิธีสังเวยอภิมหาราช
ณพลับพลาตรีมุข ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา .. ,, ๑๕๕
๒๑. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
พระราชดำเนินกลับจากพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
โดยทางประตูฉนวนซึ่งประคัยด้วยคอกไม้สด
วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ,, ๑๕๗
๒๒. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราช
ดำเนินเข้าสู่พระราชวังกรุงศรีอยุธยา ในการ
พระราชพิธีสังเวยอภิมหาราช
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ,, ๑๕๘

๒๓. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเสด็จเวียงจันทน์
มหาราชณพลบัลลังก์มณฑลพระราชวังกรุงศรีอยุธยา
เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๔ หน้า ๑๖๑
๒๔. วัดไชยวัฒนาราม พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๖๕
๒๕. ภูเขาทอง พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๖๔
๒๖. วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา ถ่ายจากชายฝั่ง
พระราชวังตะวันออก ,, ๑๗๑
๒๗. วัดเจ้าพระยาไทย พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๗๕
๒๘. เสิงสะพานบ้านด่าน ในพระนครศรีอยุธยา ,, ๑๗๗
๒๙. พระเจดีย์วัดสวนหลวงสยธรรม ในรัชกาลที่ ๖
โปรดให้เรียกว่าพระเจดีย์ศรีสุโยทัย อยู่ในบริเวณ
โรงพยาบาลพระนครศรีอยุธยา ,, ๑๘๑
๓๐. วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ,, ๑๘๓
๓๑. แผนที่พระนครศรีอยุธยาท้ายเล่ม

ອາຍຸ ໒໐ ປີ

ອາຍຸ ໓໐ ປີ

ອາຍຸ ໔໐ ປີ

ອາຍຸ ໕໐ ປີ

ອາຍຸ ໕໕ ປີ

ສະຫວັນ ສິນທິພອນ

คำอุทิศกุศล

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์รับราชการครบ ๓ รอบ

ด้วยนับจำเริญแต่ข้าพเจ้ารับราชการในตำแหน่งอาหารย่อง
ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง มา
ตั้งแต่วันที่ ๘ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๓๒ มาจนถึงวันที่ ๘
มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๘ บรรจบครบ ๓ รอบนักษัตร
บริบูรณ์ ด้วยความสวัสดิ์มีความสุขเป็นลำดับมา และทั้งข้าพเจ้า
ได้รับราชการอยู่ในพระนครครีดยุชยานานมากกว่าผู้อื่น เป็นเหตุ
ให้ข้าพเจ้าเกิดปิติปราโมทย์ในสุจริตกิริยาที่ปฏิบัติมาแต่ต้นจนบัดนี้
และระลึกถึงคุณูปการแห่งบรรพการ มีชนกชนนีผู้ยังเกิดเกล้าที่ยำรง
กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูมาตั้งแต่เป็นทารกจนเจริญวัย ทั้งคุณแห่ง
บรรพจารย์ทั้งหลายทั้งที่เป็นเจ้านายและอำมาตย์ราชบุรุษ ที่ได้อบรม
สั่งสอนในนานาศิลปศาสตร์แก่ข้าพเจ้ามา กับทั้งระลึกถึงพระเดช
พระคุณในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ
ชุบเลี้ยงพระราชทานยศบรรดาศักดิ์แก่ข้าพเจ้า ตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นมา
จนถึงบรรดาศักดิ์พระยาและยศชั้นมหาอำมาตย์ตรี พระราชทาน
เครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงอีกหลายอย่าง และเครื่องยศตั้งแต่

โตะทอง กาทอง ขึ้นมาจนถึงพานทอง ซึ่งเป็นเครื่องยศสำหรับ
 ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในเวลาที่ข้าพเจ้ายังมีอายุอยู่ในมัชฌิมวัย
 และทั้งยังได้พระราชทานปูนนี้ไว้ต่อกับอาภรณ์และเครื่องอุปโภคบริโภค
 เป็นพิเศษอีกหลายอย่าง ที่พระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์และหีบ
 ขุหรืทองหลังฝ่ามือตราพระปรมาภิไธยลงยาราชาวาทิเป็นอาทิ บางสมัย
 แม่พันธุ์ไม้อันเป็นผลาหารซึ่งทรงปลูกไว้ในพระราชอุทยานแรกเริ่ม
 มีผล ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนมาพระราชทานข้าพเจ้า
 ทั้งโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชกระแสในวิชาโบราณคดี นับ
 ว่าพระองค์เป็นเจ้าชีวิตและเป็นบูรพาจารย์ของข้าพเจ้า อนึ่งพระบาท
 สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ก็มีพระเดชพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอเนกประการ มีพระราชทาน
 บรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยา ดำรงศักดิ์นา ๑๐,๐๐๐ เป็นองคมนตรี
 และเลื่อนยศขึ้นเป็นมหาอำมาตย์โท และ มหาเสวกโท เลื่อนตำแหน่ง
 ขึ้นเป็นอุปราช ทั้งเป็นนายเสอป่าตั้งแต่ชั้นต่ำจนถึงนายกองใหญ่
 เป็นราชองครักษ์ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูง ใน
 ส่วนราชการและในส่วนพระองค์ ทั้งพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์
 ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์พิเศษ เมื่ออภิรักษ์สยามมงคลมาถึง
 ข้าพเจ้าจึงปรารถนาที่จะบำเพ็ญกุศลสนองพระคุณบูรพการีและบูรพาจารย์
 และสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระราชาธิบดีทั้งอดีตและปัจจุบัน
 จึงได้สร้างพระพุทธรูปนิมิตปางถวายพระเนตร อธิศกกุศลให้ชะเพาะ
 ทำนุชนกฤทธิ์กรรมเสฐ์ผู้เป็นชนกองค์หนึ่ง พระพุทธรูปนิมิตปาง

ทรงพระรำพึง อุทิศกุศลระเพาะท่านผู้ผู้ชนนี้ กับพระพุทธรูปฎิมากร
ทรงอุ้มบาตรไว้สำหรับสักการะองค์หนึ่ง กับสร้างหนังสือนิบาตชาดก
ตอนปฐมจินนิบาตและฉกนิบาต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะให้แปลลงพิมพ์ในภาษาไทยไว้สำหรับ
ผู้ศึกษาที่มีรู้ภาษาบาลีให้แพร่หลาย อุทิศกุศลถวายในพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น

ครั้นถึงวันอาทิตย์ที่ ๗ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๘
ได้เชิญพระพุทธรูปคันธารราษฎร์ ซึ่งข้าพเจ้าสร้างอุทิศกุศลถวายในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสชดเชยเมื่อทรงพระชนม์ครบ
๕๐ พรรษา และเป็นครั้งแรกที่ข้าพเจ้ารับตำแหน่งหน้าที่สมุหเทศาภิบาล
มณฑลอยุธยาเป็นประธาน กับเชิญพระพุทธรูปถวายพระเนตร
พระพุทธรูปทรงพระรำพึง พระพุทธรูปทรงอุ้มบาตร กับพระชัย
ของโบราณ และพระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าได้ปฏิบัติบูชามา
แต่ยังเยาว์ ขึ้นประดิษฐานบนม้าหม่ม ประกอบด้วยเครื่องบูชาอัน
ประณีตด้วยหิรัญย์ เชิญพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทั้งสองพระองค์ และพระรูปเจ้านายที่มีพระเดชพระคุณพระประยูรวงศ์
ในที่อันควร ประดับด้วยน่านายพลชาติตระกูลเครื่องสักการะ เวลาบ่าย
นิมนต์พระสังฆเถร ๘ รูป เท่าจำนวนพระเนาวโลกุตรธรรม ถวาย
ไตรจีวร ให้ครองแล้ว เจริญพระพุทธมนต์ในพรพินิตอันเป็นจวน
สถิตย์แห่งอุปราชมณฑลอยุธยา เวลาค่ำมีการเลี้ยงอาหารแก่ผู้มา
สโมสรสนนิบาต และมีน่านามหรสพ จุดดอกไม้เพลิงเป็นพุทธบูชา

รุ่งขึ้นวันที่ ๘ มิถุนายน เวลาเช้า ถวายอาหารบิณฑบาตและไทยทาน
อุทิศเป็นอุทิศปัจจัยทั้ง ๔ แก่พระสังฆเถร ๘ รูป กับถวายสังฆทาน
แก่พระสงฆ์ ๓๖ รูป เท่าจำนวนบิณฑบาตการมา แล้วมีพระธรรม
เทศนา เมื่อจบพราหมณ์ก็ไปเบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูป
และพระบรมรูป กับพระรูป ตามคติไสยศาสตร์ เพื่อยารอดนาจะให้
สมเด็จพระราชราชินี และเจ้านายผู้มีพระเดชพระคุณ เจริญพระศิริ
สวัสดิ์สถาพร

ข้าพเจ้าขออุทิศกุศลให้แก่ท่านขุนฤทธิธรรมาเสฐราชชนก และท่าน
ไผ่ชนนี กับทั้งบรรพบุรุษบรรพสตรี ในสกุล เกษะคุปต์ สกต
กันตามระ และอุทิศให้แก่บูรพจารย์ มีท่านพระยาศรีสุนทรโฆหาร
(น้อย อาจารย์บางกูร) ท่านพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร)
กับอาจารย์อื่น ๆ ทั้งที่เป็นคนไทยและต่างประเทศ ซึ่งล่วงลับไปยัง
ปรโลกแล้ว และที่ยังคงชนม์ชีพอยู่ อนึ่งข้าพเจ้าขออุทิศกุศลถวาย
สนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระ
ปิยมหาราชาราช ซึ่งทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ กับสมเด็จพระ
พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และถวายอดิคมหาราชทุกพระองค์
ซึ่งทรงปกครองสยามรัฐสีมาอาณาจักรพระนครศรีอยุธยา และ
กรุงธนบุรี กับอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรม
ราชวงศ์จักรี ณ กรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๔ พระองค์ กับอุทิศถวายพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมขุนมวพงศ์ศิริพัฒน์ ปฐมสมุหเทศาภิบาลมณฑล
อยุธยา ซึ่งสิ้นพระชนม์ล่วงลับไปแล้วส่วนหนึ่ง กับข้าพเจ้าถวาย

พระราชกุศลในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญพระราชศรีสวัสดิ์ เสถียร
สถิตยสถานพรอยู่ในรัตนราชสุวรรย์ กับถวายพระพรในพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ผู้เป็นพระบรมพจารย์และ
มีพระเดชพระคุณมา ขอกุศลที่ได้บำเพ็ญในครั้งจึงบันดาลให้
พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ทรงพระเจริญพระชนมสุขสถานพร
พิพัฒน์ ปราศจากสรรพโรคอาพาธภัยพิบัติทุกประการ.

เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง
อธิบายของสมเด็จพระยาตำราภานุภาพ

ป็น

วันที่ ๑๗ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๘

แจ้งความมายัง พระยาอนุমানราชชน

เจ้าคุณไคร้จะทราบว่าเพราะเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด
ให้พระยาโบราณราชธานินทร์แก้คดีพระเจ้าปราสาททองนั้น ฉันทพ
จะบอกไว้ด้วยทราบอยู่

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
นั้นเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับ ณ
พระราชวังบางปะอินมีหน้าที่ต้องมาประจำราชสำนัก และตามเสด็จ
ประพาสที่ต่าง ๆ เป็นเหตุให้ไปเฝ้าแทนใกล้ชิดและได้ทูลสนองพระราช
ดำรัสเนื่อง ๆ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า
พระยาโบราณ ได้พักเพียรศึกษา โบราณคดีครั้งกรุงศรีอยุธยา ทั้ง
เรื่องพงศาวดาร และถิ่นสถานต่าง ๆ ยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมาก ก็ทรง
พระเมตตาจนสนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย ในเวลาตรัสประภาษเรื่อง
โบราณคดีมักทรงชักใช้ให้พระยาโบราณออกความเห็นเนื่อง ๆ สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงทรงสังเกตเห็น ว่าพระยาโบราณยำเกรงพระเจ้า

แผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยา มาก ถ้าเรื่องที่สนทนากันนั้นจะไปถึงพระราช
 ปฏิบัติอันร้ายกาจเลวทรามของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด พระยา
 ไบราณเป็นแก้แทนเสมอ. ข้อนี้แหละเป็นมูลเหตุ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประทับ ณ พระราชวังบางปะอิน วันหนึ่ง
 คริสต์ประภาษเรื่องพงศาวดาร ทรงคิดเอ็นพระเจ้าปราสาททอง พระยา
 ไบราณทูลแก้ จึงมีพระราชดำรัสว่า “พระยาไบราณชอบแก้ก็แล้ว
 ฉะนั้นเป็นโจทก์ฟ้องพระเจ้าปราสาททอง ให้พระยาไบราณเป็นทนาย
 แก้ แล้วมาอ่านฟังกันเล่น” จึงทรงพระราชนิพนธ์กล่าวโทษพระเจ้า
 ปราสาททองพระราชทานไปยังพระยาไบราณ ๆ ก็แต่งคำแก้ทูล
 เกล็ดๆ ถวาย เพราะฉะนั้นหนังสือ ๒ ฉบับนี้เป็นแต่อย่างหนึ่งสือแต่งเล่น
 เท่านั้น แต่เมื่ออ่านคำแก้ของพระยาไบราณ ต้องชมที่กล้าปฏิเสธ
 ข้อหาทุกข้อ แต่ใช้ถ้อยคำและหาอุปมามารายทูลอย่างเรียบร้อย
 ครั้นนี้เป็นหนังสือแต่งดี แม้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรด
 คำแก้ของพระยาไบราณ.

พระราชกระแส

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

แก้ถวายตามความคิดเห็น

ฉลาดในทางอธิบายมารยา ฉลาดในทางที่จะเรียนวิชาความรู้
ว่องไว แต่ไม่มีความอดทนที่จะเรียนให้รู้จริง คืออย่ารู้มากกว่าใจ
จนที่เห็นเท่าที่นั้นด้วยความเชื่อว่าจะถูกต้อง เชื่อตัวว่ามีสติปัญญา มีบุญ
ไม่มีผู้ใดเสมอ ซึ่งเป็ต้นเหตุแห่งชอบขอ และกล้าทำอะไร ๆ
ไม่มีความละอาย ถ้วนกันว่าไม่มีใครรู้เท่า เป็นไพร่ตามสันดานเดิม
ในเมื่อเวลากรว รวรวมอัธยาศัยทั้งปวงนี้ จะอ้างพระยานให้เห็นได้
ดังต่อไปนี้

ฉลาดในอธิบายมารยานั้น คือเมื่อเวลาพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต
มีความปรารถนาจะใคร่ได้ราชสมบัติ ข้อนั้นควรจะยกเว้นไม่คิดไต่ถาม
เพราะพระเจ้าทรงธรรมไม่ได้เป็นผู้ที่ควรจะเป็นเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าพระ
เจ้าปราสาททอง วิชาที่มีด้วยกัน ฝ่ายหนึ่งถนัดข้างพระไตรปิฎก
ฝ่ายหนึ่งเชื่อว่ามีเวทมนตร์ขลัง และสติปัญญามากกว่า เขาเป็น
ดังนั้นก็ควรปรารถนา

อาการที่จะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือยกพระ
 เษษฐาซึ่งคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้
 พระศรีสินรับสมบัติ จึงแกล้งไม่ยกสมบัติให้พระศรีสินซึ่งเป็นคนฉลาด
 แต่มีใช้ฉลาดก็ฉลาดอย่างกักขละ พระศรีสินจึงได้หนีออกไป
 คงจะตัวถลอกยายอย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่ได้ทันต่อรบอย่างหนึ่ง
 อย่างไม่ให้สู้กับที่ว่าเป็นขบถ หลอกให้พี่น้องแย่งกัน ฆ่ากัน
 สมประสงค์

แกล้งทำการศพให้คึกคัก แต่งคนให้ลือให้เจ้าแผ่นดินตกใจ
 ผู้ที่ลือนั้น คือ จมื่นสรวเพชญ์ ซึ่งเป็นผู้ส่งข่าวนั่นเอง เข้ามาเป็น
 ใต้ ลัก พอหลอกให้ตกใจให้ไปรับสั่งให้หา ก็เลยพาลเป็นขบถ
 หว่าเจ้าแผ่นดินตระเตรียมให้คนขึ้นล้อมวัง ความนี้ก็ไม่จริง ปรากฏ
 เมื่อยกมาแต่เวลาบ่าย ๓ โมง อยู่จน ๘ โมงเข้าไปพ้นประตู ไม่มีใคร
 ทันรู้สึก ไม่ได้ต่อสู้กันเลย

คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ เป็นสัจจา
 อธิษฐาน นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า เยื่อหุ้มมาก

ทั้งพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน จนกระทั่งถอดเสีย เป็น
 การมายาทั้งนั้น

ให้ช่างออกไปด่าอย่างพระนครหลวงจะมาสว่างเป็นที่ประทัยอัน
 รู้ว่าเจ้าแผ่นดินเขมรมีบุญมาก เป็นไฟ ๆ ลอยมาเป็นผู้มีบุญเหมือน
 ทั่ว จึงอยากจะทำอย่าง รู้ว่าใหญ่โตและทำด้วยศिलाทั้งนั้น แต่
 ไม่รู้ว่าจะปรากฏฐานเป็นอย่างไร หมายถึงจะอยู่ได้สบาย ครั้น

ไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นบ้าน แต่จะไม่ทำก็เสีย
เกียรติยศ จึงทำไปตามเลยเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัย
วัฒนาราม กว้างผิพหมาย จึงได้เลยค้างมาจนเดี๋ยวนี้ เป็นพระยาน
ให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริง

เรื่องมีลูกออกมาเห็นเป็น ๔ กร ไม่ควรเชื่อก็เชื่อ หรือถ้า
ไม่ใช่เชื่อจริง แกล้งเชื่อ ก็หาเกียรติยศอย่างพึ่งสร้าน ลงโทษ
พระอาทิตย์วงศ์ว่านังย่นกำแพงแก้วต่ำสูง ให้ไปปลุกเรณไม้ไผ่
สองห้องอยู่วัดท่าทราย กว้างหลวงว่าตัวมีบุญและคนนับถือมาก คงไม่
มีใครนับถือพระอาทิตย์วงศ์ ครั้นพระอาทิตย์วงศ์ได้พวกพ้อง ๒๐๐ คน
พระเจ้าปราสาททองไม่ได้คิดต่อสู้ หนีด้วยความขลาด

เผาลนเธอ พยเนื้อในท้อง เชื่อว่าต้องคน เป็นพระยานให้เห็นว่า
เชื่ออะไรยัยเย็นมาก เมื่อคนเขาคำราทึงนำเสียมาก จึงมีผู้คิดทำ
ตำราขึ้นใหม่ ยิ่งเป็นวิชากระชิบกระชาบ คนก็ยิ่งเชื่อมากขึ้น

เห็นจะเป็นคนซุกฉลุฟาร์องฟ้าผ่ามาก ได้ยินเสียงฟ้าผ่า ยัง
นึกว่าในวัง แล้วกลับเข้ามาดู ก็พอมพพระนารายณ์ไม่ถูกสายฟ้า
สมประสงค์ไปข้างทางพระบารมีต่อไปอีก เลยขึ้นไปจนถึงฟ้าผ่าโรง
ช้างไม่ถูกช้าง ฟ้าผ่าที่บางปะอินไม่เป็นอันตราย ยิ่งรู้สึกพระบารมี
กล้าขึ้น

ลยศักดิ์ราช ฟุ้ง ๆ ปลาทู ๆ มาแต่ไหน จากวิชาพราหมณ์ ๆ
ที่เขาว่าเวทมนตร์คาถาอะไรอ่อนไปหมด เพราะเป็นกลียุค ไม่เหมือน
ทวารวดี จึงคิดจะเปลี่ยนศักดิ์ราชเป็นปลาทูให้เป็นทวารวดี คือเร่ง

ให้เป็นทวายนยุคเร็ว ๆ เพราะยุคนั้นนับเป็นอนโลมปฏิโลม เป็น
 กลียุค แล้วเคลื่อนขึ้นเป็นทวายนยุค แล้วเคลื่อนขึ้นเป็นไตรทวายน
 แล้วเคลื่อนขึ้นกตยุค นี่เป็นปฏิโลม จึงได้หมายจะเปลี่ยนให้เคลื่อนขึ้น
 ไปตามปฏิโลม ด้วยบุญบารมีมากอาจจะเปลี่ยนกาลของโลก ซึ่งไม่
 ใ้กลับเป็นคัลป์ จึงต้องว่าเสวยบารมีลบลัทธิราช และยกย่องตัวเองว่า
 การที่ทำนั้นเป็นการสงเคราะห์แก่สัตว์โลก แต่ไม่รู้วิชานัยของการไหร
 ว่าจะเหตุนั้นให้วันคืนเดือนปีจักรวาลเลอะเทอะได้เท่าใด ครั้นเมื่อ
 สยแล้ว จักรวาลนั้นใช้ไปไม่ได้เท่าไร จนแผ่นดินพระนารายณ์ต้อง
 หันไปใช้พุทธจักรวาล นี่เป็นสัจยของความจริงที่ยิ่งเชื่อบุญบารมี
 และปรากฏว่า ความรู้ไม่มีอะไรที่รู้จริง

ไม่แต่เท่านั้น ใช้อธิบายหลวม ๆ จะตกตกตึงตึงเอาเมืองพะม่า
 เป็นเมืองขึ้น โดยรู้เรื่องราว พระเจ้าอโนรามาซึ่งมีชัยชนะแก่เมือง
 ที่ใกล้เคียงทั่วกัน จึงตั้งจุลจักรวาล เมืองใดที่ใช้จุลจักรวาล เมืองนั้น
 เคยอยู่ในอำนาจอโนรามาซึ่งขอ ไม่ได้พิจารณาว่า อโนรามาซึ่งนั้น
 มีบุญด้วยบารมีสร้างมาแต่ปางหลัง มาอบรมให้เป็นผู้มีบุญใหญ่
 ขึ้นเอง หรือด้วยกำลังปราบปราม เชื้อเอาฝ่ายข้างที่ว่าเหาะไต่
 ซึ่งเป็นการอัศจรรย์ อยากจะใคร่เชื่ออยู่แล้วมาเอาอย่าง พะม่า
 ไม่ยอมมิใช่ เพราะใครเลยจะไม่รู้เท่า เขาไม่ได้อยู่ในอำนาจ
 ไม่จำเป็นที่จะต้องทำไม่รู้เท่า เขาไม่ยอมมิใช่ ทรงคุณ

เลยพาลปะปะให้เอาภัยชั่ววอดหัวทุต ซึ่งเป็นการหยายคาย
 เหลือเกิน โกรธอย่างไฟ หากพะม่าเวลานั้นกำลังบ้านเมืองไม่ปกติ

มอญเป็นขบถ จึงมีไฟเกิดรบกันขึ้น ก็ไม่สู้บุคคล เหตุผล ว่าทำไม
เขาจึงไม่มารบ กลับเชื่อว่าเพราะเขากลัววามิ

โหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ขึ้นต้นชนของ และหนีออกไป
อยู่วัด บางคนเขาคิดเห็นว่าจะเป็นแก่งเลา แต่เห็นจะไม่กล้าเผา
เพราะชลาภมากอยู่ มีแต่ไฟไหม้ที่ไหนเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปค้ำ นั
เจ้าแผ่นดินกลับหนีไฟ

รวมใจความว่า ในแผ่นดินนี้ไม่ได้ทำการอะไร เคยอย่างไร
ก็เป็นไปอย่างนั้น ขึ้นแต่บารมีกันอย่างเดียว แต่ความดีของพระเจ้า
ปราสาททองคงมีในทางที่รู้จักใช้คน ชุบเลี้ยงคนเป็น การงาน
อะไรที่เป็นการธรรมดาบังคับบัญชาได้แข็งแรง สติวิชาดไม่โลเล จึง
อยู่ในราชสมบัติได้ช้านาน ไม่มีภัยอันตรายอันใด

ความที่วามิ เป็นกล่าวโทษพระเจ้าปราสาททอง และชม
พระเจ้าปราสาททองตามความเห็น ให้พระยาโบราณผู้เป็นเทศา
กรรเกว แก้วไขว่ คำที่กล่าวติเตียนนั้น ไม่เป็นความจริงอย่างไร
ตามความเห็น จะได้เปลี่ยนความคิดที่หมิ่นประมาทนั้น

คำสอนของพระราชกรัณฑ์

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เรียง

บางปะอิน

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕
ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทาน
พระกระแสพระราชดำริที่ทรงเห็น ในพระราชอัธยาศัยของพระเจ้า
ปราสาททอง มาให้ข้าพระพุทธเจ้าแก้ไขตามความเห็นนั้น พระเดช
พระคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้าใส่กระหม่อม พิจารณาให้ใคร่ครวญ
คุตลอคแล้ว เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่จะแก้ไขพระราชดำริที่
ได้ทรงกล่าวไว้นั้น เป็นความยากอย่างยิ่ง พ้นจากวิสัยภูมิวิชา
ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เล่าเรียนมา แต่เหตุด้วยมีพระบรมราชโองการ
พระเพระแก่ข้าพระพุทธเจ้า จึงจำเป็นต้องแก้ไขไปตามความเห็น แม้
การที่ไต่กรายยังคมทูลพระกรุณามานี้ จะมีข้อที่ไม่ถูกต้องตามแบบ
ฉบับ และพระราชอัธยาศัยประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน
พระมหากรุณาพระราชทานอภัยแก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้ซึ่งแรกศึกษา
วิชาพงศาวดาร ยังมีความรู้ชั้นน้อยอยู่นั้น

๑. ตามที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า อาการที่พระเจ้าปราสาททอง
จะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือเกลี้ยยกพระเชษฐา
ซึ่งคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน ที่พระบิดาคุมหมายจะให้รับราชสมบัติ
และหลอกลให้พี่น้องแย่งกันจนฆ่ากันสมประสงค์นั้น ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าพระเจ้าปราสาททองปองที่จะเอาราชสมบัติ
อยู่แล้ว ถึงพระศรีสินจะไต่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็คงจะรักษาพระองค์
ไม่รอกไปเหมือนกัน เพราะกำลังวังชาและอำนาจของพระเจ้าปราสาท
ทองในเวลานั้นมีมากนัก ซึ่งยกพระเชษฐาขึ้นครองราชสมบัตินั้น
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงทำตามโบราณราชประเพณี ที่ต้องยกพวชน
เป็นใหญ่กว่าน้อง ประการหนึ่งถ้าหากยกพระศรีสินขึ้นครองราช
สมบัติแล้ว พระเชษฐากับพระศรีสินก็คงจะบาดหมางไม่ปรองดอง
คิดฆ่าฟันกันไปเหมือนกัน

๒. ตามที่ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าปราสาททองเกลี้ยทำการ
ศพให้ คึกคัก แต่งคนให้ลือให้พระเจ้าแผ่นดินตกพระทัย พอให้
ไปรับสั่งให้หากี่เลยพลเป็นขบถนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า
ในเวลานั้นพระเจ้าปราสาททองเป็นเจ้าพระยาภักลาโหมสุริยวงศ์ เป็น
ประธานในราชการแผ่นดิน จะทำการงานอันใดก็คงมีผู้ไปช่วยเหลือ
เพื่อการประจบ และพระเชษฐาในเวลานั้น ก็คงจะอ่อนแอเต็มที
อยู่แล้ว ถึงในข้อที่ว่า ตะเตรียมคนให้ชนบ้อมล้อมวังนั้น ข้า
พระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า น่าจะรับสั่งให้ตะเตรียมจริง เพราะ
ทรงตกพระทัยและหวาดอยู่แล้ว แต่เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะไม่

ไต่คนมาขึ้นบ่อมัลลัมวังตามรัชสั่ง ด้วยข้าราชการคงจะไปฝากฝ่ายกับ
พระเจ้าปราสาททองเสียหมด จึงไม่ได้ต่อสู้กัน

๓. ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ตั้งพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็น
พระเจ้าแผ่นดินจนกระทั่งตลอดเสีย เป็นการมานานนั้น ข้าราชการพวกรู้
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ในเรื่องนี้จำเป็นพระเจ้าปราสาททองจะครองทรง
ทำเช่นนั้น ด้วยพระอาทิตย์วงศ์ยังมีอยู่ ถ้าหากจะเอาราชสมบัติ
เสียทีเดียว คนทั้งปวงก็จะเห็นว่าเป็นขลาดฆ่าพระเชษฐาเพื่อเอาราช
สมบัติ

๔. ในข้อที่ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวง จะมาทำ
เป็นที่ประทับอื่น ครั้นไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นวัง
จึงทำไปตามเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัยวันนาราม ทรง
พระราชดำริเห็นว่า เป็นพระยานให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริงนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า การที่ให้ช่างไปถ่ายอย่างพระนคร
หลวงมาสร้างในพระนครนั้น ก็ด้วยเหตุที่จะแสดงพระเกียรติยศว่า
กรุงศรีอยุธยาในเวลานั้น มีกำลังและอำนาจมาก จึงกับไปถ่ายเอา
อย่างปราสาทศิลาพระนครหลวง ซึ่งคนในเวลานั้นถือว่าเป็นของเทวดา
สร้าง มาไว้ในบ้านเมืองได้ ถึงจะประทับในนั้นไม่ได้ แต่ก็น่าจะ
ไม่เป็นที่เสียหายอย่างไร

๕. เรื่องมีพระราชบุตรออกมาเห็นเป็นสักรไม่ควรเชือกเชื่อนั้น
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อและไปทรงคักค้ำ
ผู้อื่นที่เขาเชื่อจนแพร่หลายออกไปแล้ว ก็น่าจะเป็นข้อลบกทอนพระ

เกียรติยศอยู่ และน่าจะทรงเห็นว่า ในการที่เชื้อหรือเกล้งทรงเช่นนั้น
ก็คงเป็นแต่พระเกียรติยศไปอย่างเดียว เป็นทางที่จะเพิ่มพระบารมี
ให้แก่กล้าชน

๖. ในข้อซึ่งทรงหลงว่า มีบุญและคนนับถือมาก ครั้น
พระอาทิตย์วงศ์ได้พวก ๒๐๐ คนยกมา พระเจ้าปราสาททองก็มีได้
ต่อสู้ หนักด้วยความขลาดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า
ในเวลานั้นคงจะทรงวางพระทัยว่าจะไม่มีผู้ใดกล้าคิดทำอันตราย จึง
มิได้จัดการป้องกันรักษาให้ทั่วคชัน พระอาทิตย์วงศ์จึงยกเข้าไปในวัง
ได้ โดยไม่ทันรู้พระองค์ ก็ควรจะเสด็จหลบหลีกออกจากวังซึ่ง
ใกล้ต่อข้าศึก เพื่อไปรวบรวมกำลังต่อสู้ และการที่เสด็จนั้น ก็มีได้
ไปไกลจากวังเพียงใด เสด็จลงประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งลอยลำอยู่
หน้าพระนอนเวลานั้น จะถือเอาเป็นขลาดแท้ก็เคยวยังไม่ได้ ถ้าตก
พระทัยใหญ่ ก็คงเสด็จเปิดไปจนถึงเกาะมหาพราหมณ์

๗. พระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกเธอ โต้เนอในพระอุทร เชื่อว่า
ต้องคุณ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ในเวลานั้นเป็นสมัย
ที่เล่นเวทมนตร์คาถา และทำหีบดำราทำคุณไสย ก็คงมีอยู่เป็น
อันมาก ก็เมื่อได้พบสิ่งที่จะต้องในดำราก็น่าจะเชื่ออยู่ โดยเหตุว่า
ในชั้นต้นได้เชื่อและนับถือเวทมนตร์คาถาเสียแล้ว และทั้งเวทมนตร์
ในเวลานั้นก็สั่งให้ผลแก่ผู้ถือ กล่าวคือพระเจ้าทรงธรรมกับพระเจ้า
ปราสาททองนั่นเอง เป็นผู้ถือเวทมนตร์จัก และเห็นกันว่าได้
ราชสมบัติเพราะเวทมนตร์

๙. เรื่องฟ้าผ่าไม่ถูกพระองค์กับพระนารายณ์และช้างนั้น ข้าพระพทอเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถึงจะผ่าห่างหน่อยใกล้นิด ก็ควร จะทรงปล้มในพระบารมี ด้วยเหตุลึกลับว่า ไฟฟ้าเป็นของสำคัญ อันร้ายแรง ก็เมื่อทำให้คนเข้าใจกันไปว่า แต่ฟ้าผ่าก็ยังไม่ถูกต้อง พระองค์และพระราชบุตร โดยที่สละแต่ช้างต้นก็มีได้เป็นอันตรายเช่นนั้น ก็เป็นการเพิ่มพระบารมีที่จะทำให้คนเกรงกลัวพระเดชานาภาพมากขึ้น

๙. เรื่องลขคักราชนั้น ข้าพระพทอเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ก็เป็นการตั้งพระทัยในทางดี และเพื่อที่จะแสดงพระกรุณาแก่ราษฎร ซึ่งเป็นเหตุที่จะให้ราษฎรมีความนิยมนับถือมากขึ้น แต่ในข้อที่จะทำ ใหวนคนเกือนบคักราชเลอะเทอะไปนั้น จะโทษแต่พระเจ้าปราสาททอง พระองค์เดียวเห็นจะไม่ไ้ ข้าพระพทอเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า น่าจะเป็นจากพระโหราธิบดี ด้วยเป็นคนที่ทรงเชื่อถือมากอยู่

๑๐. ในข้อที่ใช้อุบายจะเอาเมืองพระมมาเป็นเมืองชนนิน เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า พระเจ้าปราสาททองคงจะทรงทราบอยู่แล้วว่า พระมา เวลานั้นบ้านเมืองกำลังรวนเรไม่เป็นปกติ ก็เป็นช่องที่ควรลองดู ถ้าสำเร็จตามพระราชดำริ ก็เป็นทางดีแก่ไทย ถ้าไม่สำเร็จ ก็คงทรง นึกว่าไม่เป็นการเสียหายอะไร

๑๑. เรื่องเอากษัตริย์วรรคัระทูตพระมานัน ข้าพระเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ท่านทูตที่มาจะเป็นคนกักขละ และมาทำการหรือพุกา ห่มันประมาทอย่างแรงขึ้นอย่างไร และเป็นด้วยเหตุเข้าพระทัยอยู่ แล้วว่า เมืองพระมาเวลานั้นอ่อนแอ แต่กิริยาของทูตโหดเกินกับกำลัง

ของบ้านเมือง จึงลงโทษทุกแก่พอให้รู้สึก มิได้ ให้เจ็บปวดอย่างใด เห็นจะนับว่าเป็นโทษอย่างเบาในเวลานั้น

๑๒. ในข้อที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า การที่เฝ้าข้าวยาคคีระ ทุตเป็นการหยาบคายเหลือเกิน โกรธเหมือนไฟร่นั้น ข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า สันดานของบุคคลนั้นก็เหมือนกังวาลสนา ซึ่งมีมาในพระบาลีว่า จะตัดขาดได้ก็ฉะเพาะแต่พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น แต่ถึงชั้นพระอรหันต์ก็ยังขาดไม่ได้ ดังเช่นพระสารีบุตร เภมิกะเป็นอาทิ เมื่อถึงชาติที่สกปรกยังมีภริยาอาวณชิตอยู่ในพระองค์

๑๓. เรื่องโหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ขนของหนีออกไป อยู่เวลานั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะเป็นด้วยเชื้อ พระโหรอธิษฐาน ด้วยท่านโหรผู้นั้นคนแม่นยำนัก และครั้งนั้นว่าไฟ จะไหม้วัง ก็เมื่อทรงเชื่อแล้วจะประทับอยู่ในวังซึ่งจะถูกไฟไหม้อย่างไรได้ เป็นการจำเป็นที่จะต้องเสด็จออกไปเสียให้ห่างสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่า ไฟเตรียมการข่มกันไว้เต็มที และทั้งไฟ ก็ไหม้วังจริงด้วย จะหาว่าคนและขลาก็ไม่สู้ถนัดนัก

๑๔. คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นการเข่อหยิ่งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะทรงตาม ๆ กันไป เช่นพระเจ้าทรงธรรมเอง ก็น่าจะได้กล่าวอย่างนั้นเหมือนกัน

รวบรวมใจความในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าในสมัยนั้นน่าจะนับเอาว่าเป็นการเรียบร้อย

กว่าข้างแผ่นดิน เพราะบ้านเมืองก็รายนายเป็นปกติปราศจากข้าศึก
 ภายนอกภายใน และจะเป็นแผ่นดินที่มีอำนาจแข็งแรงอยู่ จะทำ
 อะไรก็ได้ เช่นกัรวรตพระม้าวเอาจักรวรตศิระ พระม้าวก็ไม่อา
 มาทำอะไรได้ จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คนในสมัยนั้นคงจะเห็นว่า
 เป็นเกียรติยศ และอำนาจของเมืองไทย และน่าจะไม่มีผู้ใดคิดเคียน
 ในเวลานั้นเลย เพราะความนิยมของคนชั้นนั้นเป็นเช่นนั้น ครั้น
 ต่อมาขึ้น เมื่อคิดคดกักราชก็เป็นเวลาที่สิ้นแผ่นดินพระเจ้าปราสาท
 ทองมาแล้วถึง ๒๕๐ ปีเศษ เป็นคนละสมัย ความนิยมก็เปลี่ยน
 แปลงกันไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า
 ด้วยกระหม่อมดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาโบราณบุญรักษ์

โบราณศาลา^(๑) กรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายคำณ
กรุงเก่า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นโดยความเห็นในการ
พิจารณาโบราณคดี สอนองพระเดชพระคุณในงานพระราชพิธีรัชมงคล
และหนังสือฉบับนี้จะเป็นฉบับต้นแห่งรายงานการตรวจสอบ
โบราณสถานในส่วนหนึ่ง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณามาแล้ว
เมื่อต่อไปถ้าข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาในส่วนอื่นได้ความประการใด
ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เรียบเรียงความเห็นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
ภายหลัง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาโบราณบรรณรักษ์

(๑) สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ครั้งได้ตั้งดำรง

ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง ได้ตั้งขึ้นไปตรวจการทำพระที่นั่งสุรเพชญ์
มหาปราสาท โปรดให้เรียกเรียนพักของผู้ตรวจการว่า โบราณศาลา ดังมี
คำอธิบายแจ้งอยู่ในหน้า ๓๐๘

คำนำ

ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามทันที่ได้
ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นเวลา
กำลังฉกฉะหกมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมด
ให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงาน
พระราชพิธีรัชมงคล และการทำโดยวิธีอื่นเช่นนั้น ก็ย่อมจะมีที่ผิด
พลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นถ้าหนังสือฉบับนี้จะมียกเลิกเคลื่อน
ประการใด ขอท่านผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียง
และขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่า ถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอ
และตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียง แต่ไม่ใช่
เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลายเข้าใจผิดกับความจริง

อนึ่งตามโบราณสถานแต่ก่อนมา เป็นที่รกรกแล้วไปด้วยต้นไม้
และเครือเขาเถาวัลย์ปกคลุม ยิงในพระราชวัง รูปสลักลายพระที่นั่ง
คำหนักน้อยใหญ่และสถานต่าง ๆ ก็จมอยู่ในโคลนและเนินสูงเหลือที่จะ
เห็นให้ทั่วถึงได้ มาในวัดนโกสินทรศก ๑๓๖ นี้ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดพระราชวังเป็นที่ทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศล ในพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งไปเสด็จเถลิงถวัลย์
ราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เท่ากับรัชกาลสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงเทพมหานคร

ครั้นอุบาย ซึ่งเป็นเวลาอันยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นนั้น
 ไบราณสถานซึ่งงมกินและรักชู้มากกว่าร้อยละ ก็ผดขึ้นเห็นรูปทรง
 ลวกลายและเคียนสระอาศ ท้ายอำนาจพระบารมี เพราะฉะนั้นผู้
 เรียบเรียงตำนานนี้ ขอชักชวนท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้มาชม
 พระบรมโพธิสมภาร จงอธิษฐานน้ำใจถวายพระพรไชยมงคลขอให้
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุยืนนาน
 จงเสด็จดำรงอยู่ในศิริราชสมบัติโดยทรงพระเกษมสำราญ นิราศ
 ลวรวโรคพิบัติอยู่ทั่ววันตรายทั้งปวง เทอญ

ไบราณศาลากรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน วันโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาไบราณบุรานุรักษ์

ภาพฝีพระหัตถ์

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกวดภาพสำหรับผู้
ชอบเขียน ฅศาลาวรรณยุกต์เวทีสถาน พระราชวังบางปะอิน พ.ศ. ๒๔๖๓)

“๖” เจ้าคุณกรุง (พระยาโบราณราชธานินทร์, ภาพล้อ
เส้นหมึก)

၁၂
၁၈၈၈ ခု.
၁၈၈၈.

ဘုရားရှင်

ตำนานกรุงเก่า ^(๑)

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป

เมืองหนึ่งซึ่งอยู่เหนือจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปก็เรียกกันว่า
กรุงเก่าในเวลานั้น ไซ้จะได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามตะเพาะ
แต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างเป็นพระนครขึ้น
ที่หนองโสนเป็นคราวแรกก็หาไม่ ตามตำนานโบราณมีพระราช
พงศาวดารเหนือเป็นต้น กล่าวความชัดเจนว่า เมืองนี้ก่อนแต่
ศักราช ๓๐๐ ปีขึ้นไป ก็เคยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยาม
ชื่อว่ากรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์ทรงปกครองสืบต่อมาเป็นหลาย
พระองค์ แต่ความในพระราชพงศาวดารฉบับนั้น บอกพร้อมไม่ว่า
จะติดต่อกันได้ ลงท้ายชื่อกรุงศรีอยุธยาสูญหายไปเป็นเมือง
เรียกว่าเมืองแสนราชนคร จึงเห็นว่าจะจะเป็นด้วยกรุงศรีอยุธยา
เสื่อมถอยลง เมืองอื่นมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกครองมาได้ไปเป็นเมืองขึ้น
จึงได้ลิดจากกรุงลงเป็นเมืองไป

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี พระเจ้าอู่ทองเป็นกษัตริย์ในราช
วงศ์เชียงราย ซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองเทพนคร เมืองนี้จะอยู่

ใกล้กับเมืองที่มีอำนาจ จะเป็นที่ยึดแคบ ซึ่งพระเจ้าอู่ทองจะขยาย
เขตแดนออกไปอีกไม่ได้ หรือกลัวเมืองอื่นจะมาทำอันตรายได้ง่าย
ในอย่างใด จึงได้เสด็จลงมาทรงสร้างเมืองหลวงขึ้นที่ตำบลหนอง
โสนข้างทิศตะวันตกกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ไปตั้งที่กรุงเดิมนั้นก็คง
จะทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้แม่น้ำแต่ด้านเดียว ที่ ๆ สร้างกรุงใหม่
ได้แม่น้ำถึง ๓ ด้าน เมื่อสร้างกรุงแล้วจึงขนานนามพระนครใหม่ว่า
กรุงเทพมหานครบรรพตวรารวาศีศรีอยุธยา ต่อมาเรียกว่ากรุงเทพ
ทวารวดีบ้าง กรุงศรีอยุธยาบ้าง แต่ชื่อศรีอยุธยาเป็นที่นิยมใช้เรียก
กันมาก ตลอดถึงต่างประเทศ และพม่า มอญ เขมร ลาว
ก็เรียกเมืองไทยว่ากรุงศรีอยุธยา แต่ฝรั่งใช้คำสั้นเรียกว่าอยุธยา
ก็เพราะกลัวชื่อศรีอยุธยาเคยเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศสยามมาช้านานแล้ว
พระเจ้าอู่ทองเสด็จมาครองราชสมบัติในกรุงเทพทวารวดี
เฉลิมพระบรมนามาภิไธยขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี คือประกาศ
แสดงความสามารถของประเทศเป็นเอกราช เมื่อสุทนต์รัชกาล
ของสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ก็มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
ได้เสวยราชสมบัติสืบต่อมา ยกสืบแต่ขุนวรวงศาธิราช ซึ่งไม่นับเข้า
ในลำดับกษัตริย์ในพระราชพงศาวดารได้ ๑๕ พระองค์ ถึงแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในระหว่าง ๑๕ รัชกาลนั้น บางแผ่นดิน
ก็ได้มีการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองและประเทศที่ใกล้เคียง คือ
หัวเมืองเหนือและลาว เขมร มลายู หลายครั้ง อนึ่งในสมัยแผ่นดิน
สมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น กษัตริย์กรุงหงสาวดีทรงพระนาม

ตะเบงชวยคั พงศ์าวการมอญเรียกพระเจ้ามังส่วยหรือออกนยหนึ่งว่า
 มังโสรัง ตั้งคั่นก่อการสงครามยกทัพพะม่ามอญ เข้ามาตีกรุงเทพทว
 ราวดี ถึง ๒ ครั้งก็ทำไ้ไม่ มาภายหลังเมื่อพระเจ้าตะเบงชวยคั
 คับสูญไปแล้ว ยะเรนของเชื้อพระวงศ์ไ้เป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี
 ในพงศ์าวการมอญเรียกพระเจ้าฝรังมังตรี หรือออกนยหนึ่งเรียกพระเจ้า
 ชนเสียบทิด เพราะเป็นผู้มีอำนาจมาก ยกทัพพะม่ามอญมาตี
 กรุงทวาราวดีอีก ๒ ครั้ง ครังหลังตีไ้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหิน
 ทราธิราช เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งให้พระมหา
 ธรรมราชาครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ นยเป็น
 พระองค์ที่ ๑ ในพระนามน ครังนั้นกรุงเทพทวาราวดีก็ตกไปอยู่ใน
 อำนาจกรุงหงสาวดี มาจนถึงจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็น
 เจ้าไ้ทรงพระอสุสาหะเริ่มก่อกัเอาประเทศสยามออกพ้นจากอำนาจกรุง
 หงสาวดี กลับตั้งขึ้นเป็นเอกราช และมีอำนาจใหญ่ ไ้ทำสงคราม
 กับมอญพะม่า มีชัยไ้แผ่นดินมอญมาเป็นเมืองขึ้น ล่วงมาไ้ ๑๕
 แผ่นดิน ในระหว่างนี้ก็มีแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่ไ้
 ทรงแต่งกองทัพอไปตีเมืองพะม่ากับเมืองเชียงใหม่ ถึงในแผ่นดิน
 สมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๓ นยตามลำดับกษัตริย์เป็นพระเจ้า
 แผ่นดินที่ ๓๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศขึ้นกรมขุนอนรักษ์มนตรี เมื่อ
 เสวยราชสมบัติแล้วมีพระนามพิเศษอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัว
 พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ที่ออกพระนามทงนี้ ก็เป็นด้วยเหตุที่
 ไ้โปรดประทับอยู่ในพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ คนทั้งหลายจึงไ้เรียก

ตามนามพระที่นั่ง ในครั้งนั้นข้างฝ่ายพระม้าว มังลองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีชื่อใหม่ว่าพระเจ้าอลองพญา ยกทัพมาตีกรุงเทพทวารวดีครั้งที่ ๑ ไม่ได้ เลิกทัพกลับไปกับสูญในกลางทาง ภายหลังมีพระราชบุตรผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพระม้าว จึงแต่งตั้งให้มังมหานรธาภิเษกเป็นแม่ทัพยกเข้ามาตีกรุงอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เสวยราชสมบัติได้ ๔ พรรษา เมื่อจุลศักราช ๑๑๔๙ ปีกรุงเทพทวารวดีก็เสียแก่กองทัพพระม้าวเข้าตี พระม้าวเก็บบริวารทรัพย์สมบัติและเครื่องศาสตราวุธ แล้วเอาไฟเผาพระราชวังและวัดวาอารามบ้านเรือนข้าราชการราษฎรเป็นอันตรราย กวาดต้อนพระราชวังคานวงศ์ครอบครัวข้าราชการราษฎรไปเมืองอังวะประมาณ ๓๐๐๐๐ เศษ แต่ที่แตกหนีเที่ยววันสื่อนตามป่าดงและหัวเมืองต่าง ๆ ที่ขอขากลับมาขายเสียก็มาก แม่ทัพพระม้าวจึงให้พระนายกองอยู่รักษากรุง สำหรับรวบรวมผู้คนซึ่งยังแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ พระนายกองทั้งค่ายอยู่ที่โพสามต้น พระนายกองคนนี้เป็นมอญเก่าอยู่ในกรุงมีความชอบที่เข้ารับอาสาพระม้าว ไปตีค่ายบางระจันแตก และคงจะทำการรบพุ่งในที่อื่นแข็งแรงจนพระม้าวไว้ใจ จึงตั้งให้เป็นทูลกระหม่อมไทยเรียกว่าพระนายกอง

คึกคักอยู่กรุงเทพทวารวดีแต่แรก ที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อยู่ทอง) ทรงตั้งเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราชนับได้ ๒๐๖ ปี ตกไปอยู่ในอำนาจกรุง

หงสาวดี ๔ ปี เมื่อจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า
 ได้ทรงก่อตั้ง ขาตจากอานาเกรงหงสาวดี กลับเป็นเอกราชมาจน
 เสียกรุงแก่พม่าข้าศึก ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ นับได้ ๒๐๒ ปี รวมอายุกรุงทวารวดีแต่แรกสร้างจนถึง
 แก่พม่าเจ้าเจามิตร ๓ ยุคได้ ๔๑๗ ปี

พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพมหานครทวารวดี

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สศ รัชกาล ศักราช
	<u>พระราชวงศ์เชียงราย</u>			
๑	สมเด็จพระรามาธิบดี พระ องค์ที่ ๑ คือพระเจ้าอู่ทอง	๗๑๒	๒๐ ปี	๗๓๑
๒	สมเด็จพระรามศวร (ครอง ที่ ๑)	๗๓๑	๑ ปีหยาบ	๗๓๒
	<u>พระราชวงศ์สุพรรณ</u>			
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าพดุมิ เกษ นัยหนึ่งว่ามหาเกษ ก็เรียก (ชนหลวงพรว) ๑	๗๓๒	๑๓ ปี	๗๔๕
๔	สมเด็จพระเจ้าทองจันทร์ พระ เจ้าทองลั่นก็เรียก	๗๔๕	๗ วัน	๗๔๕
	<u>พระราชวงศ์เชียงราย</u>			
๒	สมเด็จพระรามศวร (ครอง ที่ ๒)	๗๔๕	๖ ปี	๗๔๗

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สถิต รัชกาล ศักราช
๕	สมเด็จพระเจ้ารามราชาธิราช (พระยาราม) <u>พระราชวงศ์สุพรรณ</u>	๗๔๘	๑๔ ปีเศษ	๗๖๓
๖	สมเด็จพระอินทราชา พระ องค์ที่ ๑ อีกพระนามหนึ่ง เรียกพระมหานัครินทราชา ธิราช	๗๖๓	๑๗ ปีเศษ	๗๘๐
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๒ (เจ้าสาม พระยา)	๗๘๐	๑๖ ปีเศษ	๗๙๖
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	๗๙๖	๑๖ ปี	๘๑๑
๙	สมเด็จพระอินทราชา พระ องค์ที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี	๘๓๓
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดีพระ องค์ที่ ๒	๘๓๓	๔๐ ปี	๘๗๓
๑๑	สมเด็จพระบรมราชามาหา พุทธางกูร	๘๗๓	๕ ปี	๘๗๘

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สถ ที่ ราช ศักราช
๑๒	สมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมาร	๘๗๕	๕ เดือน	๘๗๖
๑๓	สมเด็จพระชัยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี	๘๘๙
๑๔	สมเด็จพระบอปกฟ้า	๘๘๙	๒ ปีครึ่ง	๘๙๑
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๑)	๘๙๐	๒๔ ปี	๙๑๔
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๑)	๙๑๔	๒ ปี	๙๑๖
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๒)	๙๑๖	๑ ปี	๙๑๗
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๒)	๙๑๗	๑ ปีหยาบ	๙๑๘
พระราชวงศ์สุโขทัย				
๑๗	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๑ (พระมหาธรรม ราชา)	๙๑๘	๒๒ ปี	๙๔๐
๑๘	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๒ คือสมเด็จพระ นเรศวรมหาราช	๙๔๐	๑๕ ปี	๙๕๔

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สท รัชกาล ศักราช
๑๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๓ คือสมเด็จพระ เอกาทศรถุมหาราช	๙๕๕	๘ ปี	๙๖๓
๒๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรี เสาวภาคย์) <u>พระราชวงศ์ทรงธรรม</u>	๙๖๓	๑ ปี ๒ เดือน	๙๖๔
๒๑	สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๑ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงธรรม อย่างหนึ่งเรียก ว่าพระเจ้าทรงธรรม (พระ พิมลธรรม)	๙๖๔	๒๕ ปีเศษ	๙๘๙
๒๒	สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๒ คือพระเชษฐา ธิราช	๙๘๙	๑๖ เดือน	๙๙๑
๒๓	สมเด็จพระอาทิตย์วงศ์	๙๙๑	๖ เดือน	๙๙๒

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สุท รัชกาล ศักราช
	<u>พระราชวงศ์ปราสาททอง</u>			
๒๔	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๕ อีกนัยหนึ่งเรียก ว่าสมเด็จพระรามาธิบดี คือพระเจ้าปราสาททอง	๙๙๒	๒๖ ปี	๑๐๑๗
๒๕	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๖ (เจ้าฟ้าชัย)	๑๐๑๗	๙ เดือน	๑๐๑๘
๒๖	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๗ (พระศรีสุธรรม ราชา)	๑๐๑๘	๒ เดือน ๒๐ วัน	๑๐๑๘
๒๗	สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ ที่ ๓ คือสมเด็จพระนารายณ์ มหาเอกาทศรฐราช	๑๐๑๘	๒๖ ปี	๑๐๔๔
	<u>พระราชวงศ์ บ้านพลหลวง (แซก)</u>			
๒๘	สมเด็จพระมหาบรม อีก พระนามหนึ่งเรียกพระธาดา ธิบดี (พระเพทราชา)	๑๐๔๔	๑๕ ปีเศษ	๑๐๕๙

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สถ ที่ รัชกาล ศักราช
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๘ อีกพระนามหนึ่ง เรียกพระสวียเอนทวาทิตคือ พระพุทธเจ้าเสด็จ	(๑) ๑๐๖๘	๙ ปี	๑๐๕๙
๓๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระ องค์ที่ ๙ สมเด็จพระภูมิน ทราชา หรือขุนหลวงทรง เบ็ดก็เรียก คือพระเจ้า อยู่หัวท้ายสระ	๑๐๖๘	๒๖ ปี	๑๐๙๔
๓๑	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๓ เมื่อสวรรคต แล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัว บรมโกศ	๑๐๙๕	๒๖ ปีเศษ	๑๑๒๐
๓๒	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๔ อีกพระนาม หนึ่งเรียกพระมหาอุทุมพร มหาพรวินิจราช พระนามเดิม			

กษัตริย์ ที่	พระนาม	เสวยราช ศักราช	อยู่ใน ราช สมบัติ	สถิต รัชกาล ศักราช
๓๓	^{๒๕} เจ้าฟ้าตอกมะเทือก กรมขุน พรพินิจ เมอทรงพระผนวช เรียกกันว่าขุนหลวงหาวัด สมเด็จพระบรมราชา พระ องค์ที่ ๓ พระนามเดิม ^{๒๕} เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุน อนรภิรมนตรี อีกพระนาม หนึ่งเรียกพระเจ้าอยู่หัว พระ ที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์	๑๑๒๐	๑๐ วัน	๑๑๒๐
		๑๑๒๐	๔ ปี	วัน ๓๕ คำ ปีกร ๑๑๒๔

(๓) ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่าด้วยเรื่องราชประเพณีการตั้ง
มหาอุปราช ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เสวยราชย์
ศักราช ๑๐๕๘

ต้นเหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะหมดกำลัง

เหตุที่กรุงเทพทวารวดีจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น เริ่มต้น
 เกิดมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมแบ่งราชสมบัติพระศรีเสาวภาคย์ เมื่อ
 จุลศักราช ๙๖๔ ปี ครั้นนั้นก็ฆ่าขุนนางเก่าเสียมาก มาแผ่นดิน
 พระเจ้าปราสาททองฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐาธิราช แต่เห็นจะน้อย
 ครั้นถึงแผ่นดินพระนารายณ์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าชายและพระ
 ศรีสัขรรฆราชเห็นจะเกือบหมด จนต้องใช้ขุนนางแขกขุนนางลาว
 ขุนนางฝรั่ง มีพระยารามเทโช พระยาราชวังสัน พระยาสีหราชเดโช
 เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนาง
 แผ่นดินพระนารายณ์หย่อยมาจนถึงไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมือง
 นครราชสีมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้ แผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ
 เห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญกับพวกเจ้าพระพิชัยสุนทร
 ก็น่าจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ได้ แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเพราะ
 ก็ไม่ทิ้งฆ่าใคร แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อจุลศักราช
 ๑๐๙๔ ข้าราชการวังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด คิดดูในระหว่าง
 ๑๓๐ ปี ฆ่าเททั้งกันเสียถึง ๗ ครั้ง เป็น ๑๘ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่ง
 หรือถ้าบอกตายก็กลายเป็นไพร่หลวงและตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวก
 ที่บอกตายก็ต้องว่ามีก็กลายเป็นไพร่ ไพร่กลายเป็นผู้ตีในระหว่าง
 นั้น ๗ ครั้ง เมื่อเป็นเช่นนั้นมาในตอนหลังบ้านเมืองจะมีกำลังอย่างไรได้
 และเมื่อขุนหลวงหาวิกไควราชสมบัติ ก็ยี่สิบห้าร้อยเจ้าเสียอีก ๓ กรม
 ข้าราชการหลวงหาวิกเองกบพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ก็ไม่

ประสงค์กัน จึงพาให้การปกครองบ้านเมืองแปรปรวนรวนเรไป
 เพราะฉะนั้นเมื่อศึกพระม้าม้าศึกพระนคร จึงไม่มีตัวข้าราชการที่สามารถ
 เป็นแม่ทัพนำกองนำพลเข้าต่อสู้ข้าศึก ท้าวพระยาเสนาบดีคนใดเป็น
 แม่ทัพก็ไม่ไ้รับฟัง เช่นพระยาอมราชเป็นแม่ทัพตั้งอยู่ที่เมืองนนท์
 พอพระม้าม้าเมืองอนบุรีไท่ กำนันลูกค้าอังกษซึ่งรับอาสาต่อสู้พระม้าม้า
 หนั้นมา พระยาอมราชยังไม่ทันรบก็พลอยเลิกทัพหนีไปด้วย พระยา
 พระคลังเป็นแม่ทัพถอยพลถึง ๑๐๐๐๐ ยกออกไปตีค่ายพระม้าม้าท้าวข่าฝ่าย
 ปากน้ำประสพ พระม้าม้ายิงปืนมาต้องพลทัพไทยล้มลง ๔-๕ คน กองทัพ
 ทัพนั้นถอยมาสิ้น อยู่มา ๒-๓ วันรับสั่งให้พระยาพระคลังยกออกไปตี
 ค่ายปากน้ำประสพอีก ยังไม่ทันไ้รบ พระม้าม้าแต่งกลหลอกให้เข้าใกล้
 แล้วออกไปยิงแทงพลทัพไทยตายลง กองทัพใหญ่ก็พลอยแตกพ่าย
 เข้าพระนคร ครั้นหนึ่งโปรดให้ท้าวพระยาอาสาหกเหล่า ยกทัพเรือ
 ข้ามไปตีค่ายพระม้าม้าการ้อง พระม้าม้ายิงปืนมาถูกนายเรือ ซึ่งเห็นจะเมา
 ย่นรำคาญ ๒ มือเป็นเข้าอยู่หน้าเรือ ตกลงลงคนหนึ่ง ทัพเรือก็เลิก
 ถอยเข้าพระนคร เมื่อทัพพระม้าม้ายกเข้าในพระราชอาณาเขตต์ เกณฑ์
 ให้พระยาพิชัยโลกเอกาทศทัตมาตั้งทัพที่เขาทอง พอพระม้าม้าจะถึงกรุง
 พระยาพิชัยโลกให้พระยาพลเทพกราบทูล ขอกกราบถวายบังคมลา
 ขนไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาศไทย หลวงเทพเสนาคุม
 กองทัพอยู่แทน ก็โปรดพระราชทานพระราชานุญาตให้ไปตามขอ
 นำพระทัยพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ มีพระกรุณา
 เชื้อเป็นอยู่เป็นแผนเสมอคั้งนี้ จะไ้ปรากฏว่า ผู้ไม่ปลงใจในการต่อสู้

ข้าศึก ต้องรับพระราชอาญาอย่างกำหนดไว้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่
ใครจะอยากรบ เหตุการณ์ที่ขึ้นมาแต่ต้นจนเลี้ยวเมืองก็สมกับพงศาวดาร
กล่าวว่า ชาติการุณทวารวดีถึงกาลขาด

ขุนหลวงตากตั้งตัว

ในขณะที่เมืองกองทัพพระม้าว้าศึกยกเข้ามาตีพระราชอาณาจักรเขตนั้น
เจ้าตากพระนามเดิมชื่อสิน ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
อมรินทร์ ทรงโปรดให้เป็นเจ้าเมืองตาก ในเวลานั้นเข้ามาอยู่ในกรุง
จึงโปรดเลื่อนให้เป็นที่พระยากำแพงเพชร และให้เป็นนายกของทัพเรือ
ยกออกไปตั้งค่ายสกัดทัพเรือพระม้าว้าซึ่งจะมาทางทุ่งวัดใหญ่ นอกพระนคร
ด้านตะวันออก พระยากำแพงเพชรตั้งค่ายอยู่ที่วัดพิชัยวัดกล้วย
แลเห็นว่ากรุงจะเสียแก่พระม้าว้า ไม่มีช่องทางอันใดซึ่งจะป้องกันเอาไว้
ไว้แล้ว จึงได้คิดหลักหนัดฝากกองทัพพระม้าว้า ซึ่งตั้งล้อมกรุงออกไป
ทางบ้านหันตราบ้านข้าวเม่า ไปจนถึงแขวงเมืองระยองก็ตั้งตัวขึ้น
เป็นเจ้า เพราะจะให้เป็นที่คนนิยมนับถือและเกรงกลัวอำนาจ เรียก
ว่าเจ้าตาก หาเรียกเจ้ากำแพงเพชรไม่ แล้วยกไปตีเมืองจันทบุรีได้
ตั้งมั่นรวบรวมไพร่พลเสบียงอาหารต่อสู้เรือรบเรือไล่ไว้พร้อม เมื่อรู้ว่า
กรุงเสียแก่พระม้าว้าแล้ว ก็ยกทัพเรือเข้ามาตีพระม้าว้าที่ตงรักษาเมืองธนบุรี
และค่ายโพสามต้นกรุงเก่าแตก แล้วก็มีไต่ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า พารพล
กวาดครอบครองราชฎกับทั้งพระราชวงศ์และข้าราชการกรุงเก่า ซึ่งยัง
เหลือตกค้างอยู่ที่ค่ายโพสามต้น ไปตั้งเมืองธนบุรียกขึ้นเป็นกรุงธนบุรี

สร้างพระราชวังขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คือที่โรงเรียนนายเรือ
ในยุคนั้น เจ้าตากเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ณ กรุงธนบุรี เมื่อจุล
ศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา นัยตามลำดับ
พระนามเป็นพระองค์ที่ ๔

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ทรงอยู่ที่กรุงเก่า นั้น ก็ด้วยกรุงเก่า
เป็นเมืองใหญ่กว้าง ทรงพระราชวังก็มีปราสาทสูงใหญ่ถึง ๕ องค์
และวัดวาอารามก็ล้วนแต่ใหญ่โต เมื่อย่านเมืองถูกพม่าเข้าศึกและพวก
ทจจริตเอาไฟเผาเผาเป็นอันตรายเป็นเสียหายจนเกือบหมดสิ้น พระเจ้ากรุง
ธนบุรีทรงรวบรวมกำลังตั้งพระองค์ขึ้นใหม่ ๆ จะเอากาลวิงชาตุนรอนที่ไหน
ไปซ่อมแซมบ้านเมืองที่ใหญ่โต ซึ่งทำลายแล้วให้กลับคืนคงคืน
เป็นพระนครราชธานีโตเล่า ประการหนึ่งถ้ามีข้าศึกศัตรูเข้ามา รพลท
จะรักษาหน้าทีเชิงเทินป้องกันก็ไม่มีพอ คงจะทรงเห็นว่าดีไปตั้งอยู่ที่
เมืองธนบุรีสร้างขึ้นเป็นเมืองใหม่ไม่ได้ ด้วยว่ามีกำลังน้อยก็ทำเมือง
แต่เล็ก อีกประการหนึ่งถ้าจะมีข้าศึกมาคิดเมือง ถ้าจะพลาดพลั้งลง
ประการใด กองทัพเรือก็มีอยู่เป็นกำลัง และทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเอง
ก็ทรงชำนาญในการทัพเรือ จะได้พาทัพเรือออกทะเลไปเที่ยวหาที่ตั้ง
มั่นได้ง่าย เห็นจะไม่ใช้แก่ละเพาะเรื่องที่ว่าทรงนิมิตฝันว่า พระเจ้า
แผ่นดินกรุงเก่าทรงขับไล่มิให้อยู่แต่เรือรบเดียว เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรี
ครองราชสมบัติมานานมา ก็ยังเกิดเสียพระจิตพินเพื่อนไป ในครั้งนั้น
ทรงโปรดให้พระวิจิตรณรงค์ขึ้นไปทรงเร่งเงินราษฎรที่กรุงเก่า ราษฎร

ร้อนรอนหนักเข้าจึงนายบุญนาคผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านแม่ลา ซึ่งในเวลานั้น
เป็นท้องที่อำเภอนครหลวงแขวงกรุงเก่า เป็นหัวหน้าชักชวนชาวบ้าน
เข้าเป็นพรรคพวก ยกลงมาจับพระวิชิตหลวงคักกับกรมการฆ่าเสีย
หลายนาย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาสุรศักดิ์ขึ้นไปจับพวก
บ้านแม่ลา พระยาสุรศักดิ์กลับไปเข้าเป็นพวกนายบุญนาค ยกไพร่พล
ลงมาจับกรุงธนบุรี และให้เนียรเทศพระเจ้ากรุงธนบุรีออกเสียจากราช
สมบัติ

ตั้งผู้รักษากรุง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จมาถึง
ถวัลราชสมบัติปราบดาภิเษก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนาคบ้านแม่ลา
เป็นเจ้าพระยาชัยวิชิตลัทธินิสงครามผู้รักษากรุง ยกกรุงเก่าเป็น
เมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาชัยวิชิต เป็นเจ้าพระยา
พลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุง แต่นั้นก็ลงคงเป็นแต่พระยา
มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุง เป็น
พระยาชัยวิชิต ลัทธินิสงคราม มหาประเทศราช สุรชาติเสนาบดี ครั้นมา
ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเป็นพิเศษ ๒ ชื่อ คือ
เจ้าพระยามหาศรีวิกรม พโลปถัมภ์เทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหา
ปเทศาธิปัตย์ อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า กับ
พระยาลิงหาราชฤทธิไกร ยตินันเณรธาดา มหาปเทศาธิปัตย์ อภัยพิริยปรา
กรมพาหุ ผู้รักษากรุงที่ต่อพระยาลิงหาราชฤทธิไกรลงมา ก็คงเป็น
ที่พระยาชัยวิชิต แต่สร้อยชื่อเป็น ลัทธินิสงครามนคราภิการ มา

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ชื่อผู้รักษากรุงคนเดิมเป็นพระยาชัยวิชิตลัทธิตาตรา มหาปเทศาธิบดี ครั้นเมื่อโปรกเกล้า ฯ ให้พระยาชัยวิชิต (สิงห์โต) เป็นพระยาเพชรพิชัย รัชการการอยู่ณกรุงเทพ ฯ แล้วโปรกเกล้า ฯ ให้พระยาเพชร (นาค) เป็นผู้รักษากรุง แต่กลับเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็น พระยาชัยวิชิต ลัทธิตักดา มหานคราภิการ เหมือนชื่อพระยาชัยวิชิตในรัชกาลที่ ๔

ตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงโปรดให้จัดการเทศาภิบาล คือ รวมกรุงเก่า ๑ เมืองอ่างทอง ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองพระพทธบาท ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองอินทบุรี ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล เรียกว่ามณฑลกรุงเก่า ตั้งว่าการมณฑลที่กรุงเก่า โปรกเกล้า ฯ ให้พระเจ้า้องยาเธอ กรมหมื่นมรพวงศ์ศิริพัฒน์ ครั้นยังไม่ได้ดำรงพระยศเป็นต่างกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล มาในศก ๑๑๕ โปรดให้ยกเมืองพระพทธบาทเป็นอำเภอขึ้นเมืองสระบุรี ยกเมืองพรหมบุรีเมืองอินทบุรีเป็นอำเภอขึ้นเมืองสิงห์ จึงคงมีเมืองใหญ่ในมณฑลนี้แต่ ๕ ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พระยาชัยวิชิต (นาค) กราบบทวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการโดยทพลภาพ จึงโปรกเกล้า ฯ ให้หลวงอนุรักษภูเบศร์ (พร) ข้าหลวงมหาดไทยเป็นข้าหลวงรักษากรุง มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ โปรกเกล้า ฯ ให้เลื่อนหลวงอนุรักษภูเบศร์ขึ้นเป็น พระอนุรักษภูเบศร์ ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๘ โปรกเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้

พระอนุรักษ์ภูเบศร์ เป็นผู้รักษากรุง และเป็นพระยาโบราณบุรณรักษ์
 พร้อมกันในศึกเดียวกัน ครั้นมาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ไปรต
 เกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณบุรณรักษ์ เป็น
 ปลัดเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ไปรต
 เกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวง
 เทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดการการตำแหน่ง
 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี และไปรตเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณ
 บุรณรักษ์ เป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มาจนรัตนโกสินทร
 ศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาไปรตเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร
 ให้พระยาโบราณบุรณรักษ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า
 รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาจนทุกวันนี้

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยานั้น ตั้งอยู่ข้างฟากตะวันออกของกรุงเทพมหานคร
คงจะอยู่ทางสระตะขันรถไฟกรุงเก่า ออกไปในแนวที่วัดสมณโกษ
วัดกุฎีขาว และวัดศรีอยุธยา ซึ่งมาภายหลังเรียกกันว่าวัดเทม
เมืองคงจะหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันตรา แต่กำแพงข้อม
ปราการเห็นจะไม่ใช้ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้าง
แล้วก็มีคนตากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไร่นา และทั้งปราสาทราชฐานก็คง
จะเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ

กรุงเทพมหานคร

กรุงเทพมหานครซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบล
หนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี ท่านเห็นท่านได้
ท่านตะวันตกจดแม่น้ำ แต่ด้านตะวันออกเป็นแผ่นดินเดียวกันกับกรุงศรี
อยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้วจึงได้ปรากฏว่า ท่านตะวันออก
มีแต่คู หาดแม่น้ำมีไ้ คนชดแยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไป
บรรจบแม่น้ำบางกระจะ ข้อมเพ็ชร เรียกว่าคูขื่อน้ำ แต่ชั้นเดิมคงจะ
แคบ มาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๒๔ บ
จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา เพราะเข้ด

เมื่อครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช คุชอนหัวแคบ ทัพ
หลวงกิจมณณข้ามเข้าที่กรุงไค้

กำแพงเมือง

กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุงเห็นจะยังไม่ได้ก่อด้วยอิฐ
เข้าใจว่าเป็นแต่เชิงเทินดิน ใช้ขุดดินทางริมน้ำกับข้างในชั้นถม
คุ้คุ้เอาดินขึ้นทางข้างในกำแพงเดี๋ยวนั้นก็ยังมีเห็นปรากฏอยู่ กำแพง
อิฐจะมาก่อขึ้นต่อภายหลัง เพราะรากกำแพงอิฐที่พบในเวลานั้นอยู่บน
เชิงเทินดิน สูงกว่าระดับดินธรรมดา ตั้งแต่หัวหนึ่งถึง ๖ ศอก ตัว
เชิงเทินดินที่เป็นพื้น ตั้งกำแพงกว้างอย่างน้อยราว ๘ วา กำแพง
หนา ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ช่องกลางถมดินกับอิฐหัก ส่วนสูง
ตั้งแต่เชิงกำแพงถึงปลายใบเสมา คະเนว่าบางแห่งถ้าในที่ต่ำคงจะราว
๓ วา ถ้าที่สูงคงจะราว ๑๐ ศอกเศษ เพราะพบเศษกำแพงที่เหลือ
จากรอยขุดทำทรายแห่งหนึ่ง สูงจากพื้นดิน ๘ ศอกเศษเกือบคืบ
กับที่ไต้หวันของหน้าวัดสุวรรณมีประตูช่องกุฎอยู่ด้วย อีกแห่งหนึ่ง
ตรงนั้น เป็นที่ดอน กำแพงสูง ๖ ศอกคืบมีเศษ ที่คิดว่ากำแพงตอน
นั้นจะสูงเท่านี้ ก็เพราะด้วยกำแพงที่เหลืออยู่นั้น สูงพื้นหลังประตู
ช่องกุฎขึ้นไปอีกศอกเศษ ซึ่งคະเนว่าเกือบจะถึงที่ดั่งใบเสมา เพราะ
ธรรมดาประตูช่องกุฎอยู่ไล่เลี่ยหรือต่ำกว่าพื้นเชิงเทินไปเพียงนิดหน่อย
พื้นเชิงเทินขึ้นไปไม่มากนักอยกถึงที่ดั่งเสมา ก็ได้ขุดพบเสมากำแพง
เมืองยังเป็นรูปค้อยู่อันหนึ่ง กว้างศอกคืบ หนา ๒ ศอก สูง ๒ ศอกคืบ

ถ้าหาส่วนของใบเสมาขวกเข้ากับกำแพงตรงวัดท่าทราย ก็คงได้ราว ๓ วา กำแพงได้วัดจึ้นราว ๑๐ ศอก ก็คงจะยิ่งหย่อนกว่านั้นไปข้างที่จะไม่สู้มากนัก แต่ถ้าจะคิดเอาส่วนสูงของกำแพง ตั้งแต่ระดับดินเดิม ไปจนขาดปลายใบเสมา คงจะสูงเลย ๔ วาทั้งหมด แนวกำแพง พระนครวัดได้ ๓๑๐ เส้น ในเมืองวัดตามกว้างในที่ศอกได้ ๔๐ เส้น ตามยาวได้ ๔๔๘ เส้น

ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก

กำแพงเดิมก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือ ตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนบ้านมะพร้าว แล้วไปเลี้ยว ทิศใต้ประตูล้อมรัตนชัย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดิวนั้น ถึงบ่อเพ็ชร แต่บ่อเพ็ชรมาตามทางริมน้ำ ทิศใต้ทิศตะวันตก บรรจบทิศเหนือจากคลองท่าอิฐ ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษมเดิวนั้นอยู่นอก พระนคร จะได้กล่าวต่อไปในตอนหลัง

และเหตุที่กำแพงเดิมอยู่หลังวังจันทร์เกษมห่างจากแม่น้ำเดิวนั้น เข้าไปมากนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยครั้งแรกสร้างกรุง ที่แถวนี้จะเป็น หาดทรายและลำลายนุ่มมาก เพราะในเวลาเมื่อขุดดินลงไปลึกสัก ศอกเศษ ก็พบพื้นล่างเป็นทราย ครั้นมาภายหลังที่ดอนขึ้น ชาน พระนครกว้างออกไป จึงได้สร้างพระเนียบที่ขั้วข้างขึ้นระหว่างวังจันทร์ เกษม กับที่ซึ่งเป็นวัดขุนแสนวัดของเดิวนั้น และบางทีก็จะได้ใช้เป็นที่ ทอดปล่อยเลี้ยงช้างหลวงด้วย ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหา

จักรพรรดิ เกิดศึกหงสาวดีกับพระนคร คงจะทรงเห็นว่า การที่ไว
 ษานพระนครกว้าง ปล่อยให้กำแพงบกค้ำกัน ย่อมเป็นทางให้
 ข้ามศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่าย เพราะใกล้ทางขึ้น จึงโปรดให้
 ขยายกำแพงพระนครออกไปตั้งถึงขอบริมน้ำ แต่ครั้งนั้นเห็นจะยังไม่
 แล้วเสร็จ มาเมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 ธรรมราชา จึงปรากฏว่าได้ทำกำแพงอีกคราวหนึ่ง ก็เห็นจะทำเพิ่ม
 เต็มกำแพงที่ค้างมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเอง กำแพง
 ใหม่ตอนที่ยกออกมาชั้น แยกจากกำแพงเก่าที่ทำลียบเขย วงเขาวัด
 ราชประดิษฐฐานและที่ตั้งภายหลังเป็นวัดชนะแสน วงจันทร์เกษมไว้ข้าง
 ใน แล้ววกลงไปบรรจบล้อมเพ็ชร ซึ่งเป็นถนนรอบกรุงที่ใช้เดินกัน
 ไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในหลังวงจันทร์เกษมเข้าไป
 คงจะร่อยปลาลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนข้ามสะพานข้างวัด
 พลับพลายชัยแน่

ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง

อนึ่งกำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ เดิมมีชั้นเดียว และ
 ตอนนี้องค์ดีกว่าที่อื่น เชื่อกำแพงมีลายบัวคว่ำควย ครึ่งคือพระเจ้า
 อลองพราัญติกับพระนคร ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ ข้าราชการไปเชิญเสด็จขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออก
 ช่วยทรงจัดการป้องกันรักษากรุง ขดหลวงหาวัดโปรดให้ก่อกำแพง
 ที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่ากำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงสายนี้
 ตรวจพบแล้ว แต่อยู่ในที่น้ำท่วมต่ำมาก ครั้นชุดวังคราวนี้ตรึงใจระดม

ชายคลั่งหนังก่ำແພงเก่า ให้เท่ากัษระคัยถนนหนาจวนทหารใน จะเอากำແພงสายนี้ไว้ ก็จะต้องแหวกคินเป็นคัจจะเห็น แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าคุณแลอย่างไรร จึงได้ถ่มเสีย

บ้อมตามกำແພงเมือง

ตามแนวกำແພงมีบ้อมเป็นระยะรอบพระนคร ตามที่ตรวจพบแล้ว ในเวลานี้มี ๑๖ บ้อม เข้าใจว่าจะมีมากกว่านี้ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะชดคัน ใต้ตลอด ภายหลังเมื่อตรวจตราได้ความอย่างไร จะได้เพิ่มเติมต่อไป บ้อมนั้นอาศัยอยู่ในที่สำคัญ เช่นตรงแม่น้ำหรือทางร่วม ก็เป็นบ้อมใหญ่ ก่ออย่างแข็งแรง แต่บ้อมเหล่านี้ยังเหลือพอที่จะเห็นชวคทรงสถฐาน ใต้ ๒ แห่งคือ บ้อมเพชรแห่งหนึ่ง เป็นบ้อมใหญ่สำหรับป้องกันข้าศึก ที่จะมาทางน้ำตรงมมพระนครด้านใต้ บ้อมนี้ยกยื่นออกไปจากแนว กำແພงหนา ๓ วามเศษ กลางบ้อมเป็นพื้นดินว่าง มีบันไดอิฐขึ้น เชิงเทินในบ้อม ความเหลี่ยมบ้อมที่พื้นดินมีประตูคุดหาก่อเป็นรูปโค้ง มีรอยคุดบานที่จะใช้เข้าออกได้ คุดหากว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก บนหลังคุดหามีช่องกลวงตลอดขึ้นไปถึงเชิงเทิน กับบ้อมมีประตู เข้าเปลือกอกอีกแห่งหนึ่ง เป็นบ้อมคุดงอยู่ ๒ ฟากคุดของ แต่เล็กกว่า บ้อมเพชร ก่ออย่างเหลี่ยมเข้าเป็นท่าบรรจบกัน บนบ้อมเป็นพื้นอิฐ ตลอดตามเหลี่ยมบ้อมมีประตูคุดหาโค้งเหมือนบ้อมเพชร เข้าใจว่า เมื่อมีข้าศึกมาตีพระนคร คงจะลากบนใหญ่ออกตั้งยิงป้องกันตาม ช่องคุดหา แต่ถ้าเมื่อเห็นจะเสียทั่วทั้งที่ ก็คงจะลากถอยบนใหญ่ไปใน

ขอมเขาไม้แก่นปักลงในช่องว่างเป็นระเบียบปักช่องคูกากันหน้ายาน
ประตูส่วนบนขอมก็คงจะตงบนใหญ่โต ด้วยมีที่กว้าง

ขอม

ขอมตามกำแพงเมือง ซึ่งมีขอมมาในพระราชพงศาวดาร ก็มี
แต่ขอมมหาไชย ขอมเพชร หอราชคฤห์ ขอมนายการ (เห็นจะ
เป็นในไก่) ขอมชดกยหรือท้ายกบ กับขอมจำปาพลอกขอมหนึ่ง
พงศาวดารไม่ได้กล่าวให้เป็นที่เข้าใจว่าอยู่ที่ใด แต่ขอมมหาไชยนั้น
ได้ความแน่นอนแล้วว่า เป็นขอมอยู่ริมวังจันทร์เกษม อยู่ในที่ซึ่งเป็น
ตลาดหรรษ ขอมนี้ก็จะใหญ่อย่างแข็งแรงเหมือนกัน เพราะตั้ง
อยู่ในที่เลี้ยว จากแม่น้ำหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งจะเป็นทางเข้าไปถึงข้าง
พระราชวังหลวง เมื่อครั้งพระเจ้าตะเบงชเวตศักราชทรงหงสาวดี
ยกทัพเข้ามาตีพระนคร ครั้งทรงช้างที่นั่งมาขึ้นอยู่ที่วัดสามพิหาร
เร่งให้แม่ทัพนายกองค้ำขันพลเข้าหักพระนคร พระยารามเอาขนนารายณ์
สังหารลงสำเภาไม้รักแม่น้ำง บึงขึ้นไปถูกกิ่งโพธิ์ใหญ่ ๓ กำ หัก
ลงมาใกล้ข้างข้างที่นั่งพระเจ้าตะเบงชเวตศักราช ขณะนั้นชาวขอมมหาไชยก็
ยิงปืนใหญ่ขึ้นยิง สาคเข้าไปถูกรั้วพลมอญพะม่าตายมาก ทิ้งหงสาวดี
ของถอย อนึ่งเมื่อแรกพระเจ้าพรหมราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ กษัตริย์กรมเถียร
ซึ่งชาวพม่าพาพวกเข้านอนอยู่ที่ตรงรอก้านบปากตะวันออก พระพุทธเจ้าเสด็จ
เมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นไปบนขอมมหาชัย ทรงจุดบน
ใหญ่ยิงไปถูกข้างซึ่งขบถกรมเถียรขึ้นมา ล้มลงตายในที่นั้น แต่ขบถ

ธรรมเถยกับอ้ายกลาหาญผู้เป็นควาญหาญกับไม่ เป็นแต่ตกข้าง
ลงมาก็เจยบวยสาหัส จึงตามจับตัวได้

และข้อมเพชรนั้น เป็นข้อมตั้งอยู่ตรงมมพระนครด้านใต้ตรง
แม่น้ำบางกะจะ เป็นข้อมสำหรับต่อลี้ซำคักที่จะมาทางเรือจากข้างใต้
ต่อข้อมเพชรขึ้นไปทางซอหน้า ก็ข้อมใหญ่รายเรียงขึ้นไปอีก ๒
ข้อมในระยะที่ใกล้กัน ข้อมกลางจะมีชื่อเลียงอย่างไรไม่ได้ความ แต่
ข้อมเหนือทั้งสองอยู่ข้างวัดจันทน์หน้าวัดสุวรรณตรงมมเกาะแก้วนั้น คงเป็น
ซอหอราชคฤห์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาเสด็จไปประทับทรงบัญชาการ
ศึกของกันทัพพระยาละแวก ที่ยกเข้าปล้นกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ที่ซอ
บางตะนาวศรี ครั้นนั้นข้อมนายการ (ในไก่) ก็โตต่อลี้ซำคักด้วย
ข้อมในไก่ที่จะอยู่เหนือและใกล้ ๆ กับข้อมเพชรทางลำน้ำลำเภาลุ่ม
คอกันไม่ให้ทัพเรือขึ้นไปทางเหนือได้ ข้อมซอกกบหรือท่ายกย เป็นข้อม
อยู่มมพระนครตรงลำน้ำหัวแหลม คืออยู่ในแถวที่ข้างเหนือโรงทหาร
ทุกวันนี้ ทศคิดว่าข้อมนี้จะเป็นข้อมซอกกบ ก็เพราะมีความในพระราช
พงศาวดารว่าเมื่อพระม่ายกมาตีกรุงในครั้งหลังพระศรีสุริยภาค (นำ
จะเป็นพระศรีสุริยพาห) นายข้อมซอกกบประจักษ์มหาภาพมฤตยูราช ๒
ลี้ ๒ นั้ บึงพะม่าค่ายวัดกฐาของ เพราะหน้าข้อมนั้นตั้งไปทาง
ลำน้ำกฐาของด้วย ข้อมจำปาพลนั้นกรมขุนราชสีห์ลี้ไว้ในแผนที่
ของท่านว่า ข้อมที่ออกชื่อมาว่าเป็นข้อมซอกกบนั้นเป็นข้อมจำปาพล แต่
ในจดหมายเหตุอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่าเป็นคำให้การขุนหลวงหาวัดว่า

ข้อมจำปาพลอยู่ดักประตูเข้าเปลือกเห็นอวดทำทวาย แต่เห็นว่าข้อม
จำปาพลหาใช้ข้อมตามกำแพงไม่ เป็นข้อมชั้นนอก

ข้อที่จะให้เห็นว่าข้อมนี้อยู่นอกพระนครนั้น คือมีความในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดี (ตะเบงชเวตตี้) ยกทัพเข้ามาตีพระนครใน คักราช ๙๐๕ ปี ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้เจ้าพระยาจักรีออกไปตั้งค่ายตำบลพลี เจ้าพระยามหาเสนาออกตั้งค่ายบ้านคอกไม้ ข้อมทองนาหินตรา พระยาพระคลังตั้งข้อมท้ายคู พระสุนทรสงครามตั้งค่ายข้อมจำปาพล ในการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมด้วยพระสุริโยทัยซึ่งเป็นสมเด็จพระอัครราชมเหสี และพระราเมศวร พระมหินทราธิราชโอรส ทรงช้างพระที่นั่งยกพลออกไปต่อสู้กับพระเจ้าหงสาวดีที่ทุ่งภูเขาทอง ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียทีเบนให้หลังแก่ข้าศึก พระสุริโยทัยก็ขับช้างพระที่นั่งลี้กเข้ารับไว้ ช้างพระเจ้าแปรวัยไต่ล่างถนัด ช้างทรงพระสุริโยทัยแหงนหางเลียบที่พระเจ้าแปรจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอริยาพระสุริโยทัยทะพายแล่งมาถึงราวพระถันสิ้นพระชนม์บนคอช้าง พระราเมศวรพระมหินทราธิราชก็ขับช้างพระที่นั่ง เข้ากั้นพระศพพระราชมารดาเข้าพระนครได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศพพระสุริโยทัยมาไว้ที่สวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชแต่งตั้งพลเข้าดักค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายและข้อมจำปาพล ครั้นเลิกการสงครามแล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยทัย และ

ที่ซึ่งพระราชทานเพลิงนั้น โปรคให้สถาปนาเป็นพระอารามชื่อวัดสย
 สวรรค์ มีความดังนี้ ถ้าจะคิดว่าขอมทนมพระนครตรงแม่น้ำห้วยแหลม
 เป็นขอมจำปาพล ขอมนั้นก็อยู่ที่ข้างสวนหลวง ถ้าทัพหงสาวดี
 ขอมนี้ได้ ก็คงเมืองแตก พระศัพพะศรีโยทียก็คงจะไม่อยู่มาจนถึง
 เวลาพระราชทานเพลิง หรือจะคิดว่าขอมเห็นอริททำทวายเป็นขอม
 จำปาพล ตามที่จดหมายเหตุชนหลวงหาวัดกล่าว ก็ถ้าข้าศึกได้
 เมืองก็ต้องแตกอีก และทัพหงสาวดีควรนึกดีพระนครหาได้ไม่
 จึงเห็นว่าขอมจำปาพลไม่ใช่ขอมตามกำแพงเมือง เป็นขอมนอกพระ
 นคร คงจะเป็นขอมที่อยู่ปากตะวันตก เห็นอริททำทวายการ้องขึ้นไปตรง
 ปากคลองวัดภูเขาทองข้าม ซึ่งในเวลานี้ยังมีซากขอม และวัดที่
 อยู่ในบริเวณนั้นก็ยังเรียกชื่อว่าวัดขอมอยู่ ที่พระสุนทรสงครามออก
 ไปตั้งอยู่ที่ขอมนี้ ก็สำหรับจะบอกรับกันข้าศึกที่จะมาทางขนอนปากคุ
 เป็นขอมชนนอกพระนครด้านตะวันตก และที่เจ้าพระยาจักร์ไปตั้งค่าย
 ที่ลุมพลินน ก็คือไปตั้งขัณฑ์ทางข้าศึกที่จะมาทางปากน้ำประสยเป็นทาง
 ขอมกันทางฝ่ายเหนือ เจ้าพระยามหาเสนาตั้งทัพขอมที่ดอนพันตรา
 ก็คือไปตั้งสกัดต่อสู้ข้าศึก ที่จะมาทางลำน้ำลึกด้านตะวันออก พระยา
 พระคลังตั้งขอมท้ายคุ ก็คือตั้งที่ริมแม่น้ำตรงตำบลบางกระจะ เป็นกอง
 ขอมกันข้าศึกซึ่งจะขึ้นมาจากทางใต้ เป็นขอมค่ายชนนอก ๔ ที่
 พระนคร คล้ายกับขอมของปัจจุามิตร ขอมขัณฑ์ขจรนิก ขอมผลาญสัตว์
 รวย ขอมปราชญ์สัตว์ฝ่าย ขอมท่าลายแรงปรบภัย ขอมหักกำลังศิษกร

ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเป็นข้อม
รายชั้นนอกที่กรุงเทพมหานครนั้น

ประตูเมือง

ประตูเมืองที่เป็นประตูใหญ่ทำลายหมด พอจะเห็นได้แต่ช่อง
ข้างล่าง กว้างราว ๖ ศอกเศษ ในหนังสือโบราณกล่าวว่า ประตูใหญ่
เป็นประตูขุด รูปทรงมณฑปทาแดง และใต้พิภพภาพทศนึ่งพระ
อุโบสถวัดกษัตริย์ ซึ่งนักปราชญ์ในทางวิชาช่างรับรองว่าเป็นฝีมือที่เขียนไว้
แต่ครั้งกรุงเก่า นั้น ประตูเมืองก็เป็นรูปขุดมณฑปทาแดง เห็นจะ
พอเอาเป็นที่เชื่อได้ว่า ขุดประตูเมืองกรุงเก่าไม่ได้เป็นอย่างอื่น แต่
ประตูช่องกกระหว่างประตูใหญ่นั้น ยังมีเหลือเป็นรูปขุดเจดีย์อยู่ทั้งแนว
กำแพงไว้ให้เห็น ก่อเป็นรูปโค้งคูกากว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ
เข้าใจว่าคงจะเป็นรูปคันทันทั่วทุกประตู

ถนนในเมือง

หนึ่งในพระนครนั้น มีถนนริถนนขวางและถนนซอยมากมาย
หลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพนดิน สูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ ๒
ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพนดินในพระนครเป็นหลุม ถึงระดับน้ำ ๆ
คงท่วมทุกปีเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องถมดินเลียบชั้นหนึ่ง
แล้วปูอิฐกระแฉะ บางสายกว้าง ๖ วาบ้าง ๓ วาบ้าง ๑๐ ศอกบ้าง
และที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี จะออกข้ออะไรเพราะแต่ที่
เป็น ถนนอิฐสายใหญ่ คือถนนหน้าวังเป็น ถนนขวางไปหน้า
ศาลพระกาฬ และ ป่าทอง ออก ประตูไชยที่กำแพงพระนคร

ค่านไต้ยาว ๕๐ เส้น ถนนสายนี้เป็นทางที่พระเจ้าปราสาททอง
ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาตากสินมหาราชยกพลไปจับพระเชษฐาธิราช
และเป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระพรราชศาสน์ในวัง พระราช
ศาสน์คงจะแก้ด้วยกระบวนเรือ แต่เกาะเรือนหรือขนอนหลวงมาชนบกที่
ทำประตูไชย เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ และที่พัก
ราชทูตก็ให้อยู่ในย่านประตูเทพหมีไต้ประตูไชยด้วย

ถนนหรือถนนหน้าบางตรา ริมท่าลียบเข้ไปข้ามสะพาน ออกที่
ประตูพระนครด้านตะวันออกไต้ประตูหอรัตนไชยยาว ๕๐ เส้น ถนนหน้า
บางตรานี้เป็นที่ซึ่งเจ้าพระยามหาเสนาฯ ข้างเผือกเข้ารบกับพระศรีศิลป์
ขบถในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ที่ข้างถนนแต่ท่าลียบเข้ ไปจนตรง
ข้างวัดพลับพลาไชย ข้างซ้ายมีแนวเนินโรงช้างยาวเรียงตามถนนไป
เห็นจะเป็นโรงช้างที่อยู่สกลหัวถนนข้ามสะพาน ถัดเชิงสะพานข้างเข้ามา
ที่หมื่นราชสิทธิธรรมบุตรประชาชนให้ชื่อเจาะजू เขาขึ้นใหญ่ตั้งยิง
เข้าไปในวังจนจรดถึงสนทัก ในครั้งพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้า
ฟ้าบรมศรี และที่วัดพลับพลาไชยข้างถนนนั้นเป็นที่เจ้าอภัยพระยา
มาดองทัพ คราวจะชิงราชสมบัติกับเจ้าผู้พระยา กบในแผ่นดิน
สมเด็จพระนารายณ์ เมื่อครั้งรบกับพระศรีสุธรรมราชา และส่งพระ
เป็นเจ้าถึงเทวสถานก็เสกที่ทางนี้ แต่หัวถนนมาวัดพลับพลาไชยแล้ว
เลี้ยวซ้ายไปทางซีกน แต่พระเพทราชาเมื่อตกพระทัยที่ไต้ข้าวจบถ
ธรรมเลียว ก็ทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลจักรพาฬเสด็จมาตามทาง
ภายหลังทรงมาถึงพระแสงขอเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ของสมเด็จพระ

นเรศวรมหาราช ที่ชนช้างชนะมโหฬาราชาสาวกั จึงรับสั่งให้
มหาตเล็กไปเชิญมาถวายที่สะพานช้าง คงจะเสด็จเกือบตลอดถนน

ถนนตลาดเจ้าพรหมที่เจ้าชายพระยาเจ้าผู้พระยาชิง กันจะเข้าวัง
จนเกิดรบกันถึงสิ้น พระชนม์ถึงทั้ง ๒ พระองค์ที่เชิงสะพานบ้านนั้น
หัวถนนอยู่ท่ากำแพงพระราชวัง ทรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิตรงไป
บ้าน ออกประตูพระนครด้านตะวันออกที่เห็นอย่างเขียนตรงวัดจันทร์
ซึ่งเป็นท่าสะพานรถไฟกรุงเก่ายาว ๕๐ เส้น ที่วัดจันทร์นี้ ในแผ่นดิน
พระมหินทราธิราชทัพหงสาวดีถล่มถนนข้ามคูมาเข้าพระนครได้ แต่
เวลานั้นคงแคบ ถ้ากว้างลึกเหมือนทุกวันนี้ เห็นทีจะไม่สำเร็จ
เว้นแต่จะมีอินปิเนียวัดันดาตีคมาช่วย

ถนนหลังวังหลังตรงมาข้างหอกลอง ผ่านกับถนนหน้าพระกาฬ
เป็น ๔ แพร่ง ที่ตรงนั้นเรียกตลาดแกง ตรงไปชิดถนนออกประตูพระ
นครด้านตะวันออกยาว ๘๔ เส้น และยังมีถนนอีกสายหนึ่งวงตาม
รูปกำแพง แต่อยู่ห่างกำแพงบางแห่งเส้นหนึ่งถึง ๕ เส้นเศษก็มี
ถนนสายนี้ตั้งแต่ท้ายพระราชวังจันทร์เกษม วงไปจดคลองท่าท้าย
พระราชวังหลวง ยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอนใหญ่ข้าง
เล็กข้างไม่เสมอกัน

ถนนนอกเมือง

ถนนนอกกำแพงพระนคร ที่ปู่ชีอุพบสายเดียวแต่ถนนหน้าวน
ทหารในริมกำแพงด้านริมนี้ ซึ่งเป็นส่วนข้างพระราชวัง นอกจาก

นั้นก็เห็นจะเป็นแต่ทางหลวง เป็นตรอกซอกพอเกินไปมาตามละแวก
หมู่บ้านเท่านั้น

คลองในเมือง

และมีคลองเล็กใหญ่ในพระนครก็หลายคลอง คลองใหญ่คือ
คลองที่อยู่อ้ายวัง ไปออกทางแม่น้ำท่านไต้ตรงหน้าวัดพุทไธศวรรย์
ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองตะไกรใหญ่ คลองประตูข้าวเปลือก
ที่ค้าขายท่าทรายตรงไปออกแม่น้ำท่านไต้ ปากคลองทางโน้นเรียกว่า
คลองประตูจีน คลองนี้เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ใน
เวลาทรงพระประสูติ พระบรมโกศกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรมศรีทำ
ศึกชิงราชสมบัติกัน พระบรมโกศตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันออก
เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรมศรีตั้งค่ายรายริมคลองตะวันตก เขาคลองเป็น
เขตกั้นคลองประตูหอรัตนไชยอยู่ไต่ วังจันทร์เกษม ด้านตะวันออก
ไปออกแม่น้ำริมขอมเพชร ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองในไก่
และที่ไต่สะพานช้างมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะเลคลอง
หลังวังจันทร์จะไปออกคลองหอรัตนไชยหรือคลองในไก่ก็ได้ ท่านไต้
เห็นคลองในไก่ขึ้นไปถึงคลองประตูจีน พันคลองประตูจีนก็ถึงคลอง
ประตูเทพหมี ตอนปากคลองเลี้ยวหักวงหนึ่ง แล้วตรงไปใน
ยังขึ้น คลองประตูเทพหมีนี้ ว่าเรียกตามชื่อหลวงเทพอรชุน(หมี)
ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้น เห็นคลองประตูเทพหมีก็มีคลองตะไกร
น้อย ไปทางข้างวัดบรมพุทธารามถึงวัดป่าใน แล้วเลี้ยวผ่านคลอง

ประเทศเทพหมีคลองประตู่ขึ้นไปบรรจบคลองประตู่ในไก่อ่ ทางด้านตะวันตกมีคลองประตู่ท่าพระตรงมาทางตะวันออก ผ่านคลองระโกรใหญ่มาบรรจบคลองระโกรน้อย และยังมีคลองชเยคลองแยก ตามระหว่างคลองใหญ่เป็นหลายสาย

บรรดาคลองใหญ่ซึ่งออกแม่น้ำนั้นเห็นว่า ตามปากคลองคงจะมีทำนบกั้นน้ำไว้สำหรับราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระนครใช้สอย เพราะว่าการรุ่งเกล้าจะเป็นเมืองลุ่มน้ำน้ำ ๆ ท่วมก็จริง แต่ถึงระกุน้ำน้ำก็ลดต่ำกว่าตลิ่งลงไปเกือบ ๓ วา คลองในพระนครอย่างลึกก็คงจะ ๓ วาหรือไม่ถึง เมื่อเป็นเช่นนั้น ถิ่นน้ำแล้งน้ำในคลองในพระนครก็คงแห้งหมด จะมีน้ำใช้ก็แต่ที่ขุดขึ้นแห่งเดียว ข้อที่เห็นว่าจะมีทำนบกั้นน้ำตามปากคลองนั้น ก็ด้วยเมื่อครั้งหนึ่งมีผู้ขุดซ่อมคลองในไก่อ่กับคลองหอรคันไชยได้พบไม้เต็งรังบ้างไม้ตะเคียนบ้าง หนากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอกบ้างเกิน ๖ ศอกบ้าง จมขวางตามปากคลองเรียงไปตามแนวกำแพงอยู่เป็นอันมาก และยังมีเสาสั้น ๆ บุกอยู่ด้วย จึงคิดว่าเสานั้นคงจะขุดกรายเต็มปากคลองแล้วเอาไม้เหล็บบางเรียงเป็นค้ำยันไปทั้ง ๒ ข้าง ถมดินกลางให้แน่นเป็นทำนบ สูงแต่เพียงสักครึ่งคลอง ถ้าถึงระกุน้ำ ๆ ขึ้นมาท่วมเลยหลังทำนบ ก็ใช้เรือไปมาในพระนครได้ แต่เมื่อใดน้ำลดลงมาถึงทำนบก็เลิกใช้เรือซึ่งน้ำไว้สำหรับราษฎรที่อยู่ในพระนครได้บริโภค

สะพานในเมือง

ตามข้างคลองเหล่านี้ ในที่ใดถ้ามีถนนผ่านมา ก็มีสะพานข้ามคลองทุกสายถ้าเป็นถนนสายใหญ่ก็เป็นสะพานเชิง ๒ ข้าง ก่ออิฐกลางเห็นจะปูกระดานเช่น สะพานบ้านด่าน สะพานชุกุน สะพานข้ามคลองในไก่ สะพานหน้าวัดบรมพุทธาราม สะพานรำเหย (เห็นจะเป็นสะพานหน้าหีบเผย เพราะถนนนั้นมาหน้าคุก) แต่บางสะพานเช่น สะพานประตูจีน สะพานประตูเทพหมื่นนั้น ก่ออิฐตลอดกลางคลองเจาะเป็นช่องโค้งคู้หา กลางใหญ่ ๒ ข้างเล็ก เป็น ๓ ช่อง สำหรับให้เรือลอดไปมาได้ และยังมีอีกสะพานหนึ่งซึ่งว่าเป็นสะพานใหญ่ในพระนคร คือสะพานข้างต่อถนนบ้านม้าวข้ามคลองประตูขาวเปลือก ตรงหน้าวัดพลับพลาไชยสะพานนี้เชิงก่อด้วยแลง และเมื่อครั้งพระนารายณ์เสด็จส่งพระเป็นเจ้า ว่าพอกวังหลังแถมข่ม จะคอยทำร้ายในทันกับคราวเมื่อพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรมเมศวร์ ขุนศรีคงยศพวกเจ้าฟ้าอภัยตั้งค่ายขึ้นเชิงสะพานฝั่งตะวันตกไว้ จะไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้ ก็อีกสะพานหนึ่งซึ่งมีชื่อแปลกกว่าสะพานเหล่านี้ เป็นสะพานข้ามคลองต่อเข้ามาในวังตอนข้างพระที่นั่งบรมยงค์รัตนาคัน แต่เบื้องออกไปข้างเหนือ เรียกว่าสะพานสายโซ่ เชิง ๒ ข้าง ก่ออิฐทั่วสะพานจะเป็นอย่างไรตำราไม่กล่าวไปถึง แต่ลองคิดดูน่าจะเป็นสะพานหกได้ก็ออกกระมัง เพราะสะพานหกก็ใช้สายโซ่ และเห็นเข้าที่ว่าเป็นสะพานเข้าใกล้วัง ถ้าทำเป็นสะพานข้างตายตัวและมี

เหตุการณ์เช่น สัตว์จะข้ามเข้าประตูวังได้ง่าย ถ้าเป็นสะพานหกเขี้ยว
 ไปได้แล้ว ถึงจะเกิดสัตว์และถ้ารู้ล่วงหน้าก็จะชักสะพานนั้นออกเสีย
 ไม่ให้เป็นทางเดินเข้ามาประตูวังได้ แต่สะพานข้ามคลองอื่น ๆ
 นอกจากที่กล่าวมานี้เห็นจะเป็นสะพานไม้ เพราะไม่ได้พบรากอิฐที่เชิง
 สองข้างนั้น

บึงชัชน

ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้มีบึงใหญ่ บึงตอน
 เหนือเรียกว่าบึงญวน ตอนใต้เรียกว่าบึงพระราม เห็นว่าช่อ ๒ ช่อ
 นี้คงจะเป็นช่อเพียนช่อหนึ่ง ช่อใหม่ช่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงญวนนั้นคง
 จะเป็นช่อซึ่งมีช่อมาในกฎมนเทียรบาลอีกช่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงพระ
 รามนั้นก็คือเป็นบึงในบริเวณช่อชื่อนั้นเอง แต่อยู่ตรงหน้าวัดพระราม
 แต่เดิมมาอย่างที่เรียกตอนนั้นว่า บึงหน้าวัดพระราม เพราะประสงค์
 จะให้เข้าใจที่ให้ง่ายขึ้น ภายหลังมาก็เรียกห้วนเข้าแต่ว่าบึงพระราม
 ทั้งคำว่าหน้าวัดเสีย จึงเลยเป็นช่อของบึงนั้นว่า บึงพระรามต่อมา
 บึงชัชนนี้เพราะเหตุเห็นว่า เดิมทีจะเป็นหนอง เป็นที่น้ำขังอยู่แล้ว
 หรือจะคิดให้สูงขึ้นไปจะว่าเป็นตัวหนองโสน ตามที่ชื่อมาในพระ
 ราชพงศาวดารจะได้คัดกกระมัง แต่ไม่มีพระยานหลักถานอะไรนอก
 จากลองนกเตา บึงนี้เดิมทีจะเล็ก ต่อมาเมื่อสร้างกรุง คงจะขุด
 เอาดินในที่แถวนั้นถมเป็นพนังและพนังวัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ
 วัดพระราม จึงกลายเป็นใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดิน

เกิน ก็เลยทำเป็นถนนรัดถนนขวางข้ามขึงปูอิฐตะแคงเสี้ยมทั้ง ๓ สาย
เจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดขึง ตามหลังช่องนั้น
ก็คดเห็นจะมีสะพานไม้ สำหรับให้คนเดินไปมาตามถนนได้ตลอด และ
มีทางนำทะเลเขาเรือนอกพระนครเข้าไปในขึงได้ ๒ ทาง บ้านใต้คลอง
ประตูลิ้น คลองประตูปะหลิม คลองฉะไกรน้อย มารวมกันเข้าที่
ข้างวัดสะพานนาคราห์หนึ่ง บ้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลอง
ประตูลิ้นไปเล็กน้อย ข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่งในขึงมีวัดอยู่ตามเกาะ
หลายวัด และกักดินก่อย่นเกาะในขึงนี้ด้วย ที่ขอบขึงตรงหน้า
วัดพระรามออกไป มีตักหลังหนึ่งเป็นตักสองชั้น ตามช่องประตู
หน้าต่างก่อเป็นโค้งคทา มีทางขึ้นข้างหน้าและข้าง ๆ ตัก ตักนี้
ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตัก พระราชาคณะผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่
พิจารณาเห็นจะไม่ใช้ของสำหรับวัด เพราะอยู่นอกกำแพงวัดและ
เป็นตักสูง น่าจะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตร
เรือ ซึ่งจะโปรดให้ มีประชุมเล่นเพลงสักรา ในคราวนักขัตฤกษ์ระ
บุณย์ข้างในขึง

พระราชวังเก่า

พระราชวังหลวง ตั้งอยู่ในที่ต่อกำแพงพระนครด้านเหนือริม
หันหน้าวังไปทิศตะวันออก แต่ไม่ใช่อยู่ตรงกลาง ตั้งค่อนไป
ข้างตะวันตกหน่อยหนึ่งและสร้างเป็น ๒ คราว เมื่อครั้งสมเด็จพระ
รามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างกรุงเทพมหานคร

เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปีนั้น ทรงสร้างพระราชวังในที่ซึ่งเป็นวัดพระ
 ศรีสวรรเพชญ์เดิมนั้น มีปรากฏว่าได้สร้างปราสาท ๓ องค์คือ พระ
 ทิ้งไฟทรมยมหาปราสาท พระทิ้งไฟชยนต์มหาปราสาท พระ
 ทิ้งไอสรวรมมหาปราสาท คิดว่าคงจะเป็นปราสาทไม้ ภายหลัง
 มาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาเมศวรกล่าวว่า เสด็จออกจากทรงศีลณพระ
 ทิ้งมิ่งคลาภิเษก ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์
 ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุลงในที่ตรงนั้น พระทิ้งมิ่งคลา
 ภิเษกองค์นั้นไม่ใช่เป็นปราสาท และไม่ใช่เป็นพระทิ้งมิ่งคลาภิเษก
 องค์ที่พระเจ้าปราสาททองเปลี่ยนชื่อเป็นพระวิหารสมเด็จ ในแผ่นดิน
 สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีความว่า เพลิงไหม้พระ
 ทิ้งตรัมข ได้ชื่อพระทิ้งในพระราชวังเดิมแต่เท่านั้น และในพระ
 ราชนิพนธ์กระแสพระราชดำริ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 พระราชทานข้าพเจ้าไว้มีว่า “กระนั้นพระราชวังครั้งนั้นปราสาท ๓ องค์
 คือ พระทิ้งไฟทรมยมหาปราสาท พระทิ้งไฟชยนต์มหาปราสาท
 พระทิ้งไอสรวรมมหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยกดซึ่งตั้งอยู่ใน
 ระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาท
 ๔ เหลี่ยม ไม่ใช่ย่อเก็บบ่อยอย่างย่อ ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็น
 ที่ประทับสยายนัก จึงได้มีพระทิ้งตรัมขพระราชมนเทียรและพระ
 ทิ้งมิ่งคลาภิเษก

ถ้าจะกระนั้นพระทิ้งตรัมขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุขหน้า
 ออก ๒ มุขเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่าง

พระราชวังเดิมที่กรุงเทพฯ ซึ่งเ็นพระราชวังทรงอนบวิ หรือในพระ
บรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
เป็นตรัมข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเ็นพระราชมนเียร แต่
ขนาดใหญ่นเล็กเทียบคปราสาท คงจะไม่ใหญ่เช่นหมจักรพรรดิพิมาน
เ็นแน่ น้ำที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม และที่ซึ่งตงนั้นที่ไหนไม่
เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมณฑลภิเษกในพระราชวังเก่าเ็น เป็นที่ทรงศีลหรือ
เ็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ประทับอยู่เ็นนิตย ที่ซึ่งควรจะตงมีอยู่
๒ แห่ง คืออยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรัมข เช่นหอพระปริตร
ศาลตราคม หรือพระที่นั่งกลสิตาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง หรือ
พระที่นั่งมณฑลภิเษก พระที่นั่งเอกอลงกฎในพระราชวังบวรอย่างหนึ่ง
หรือไม่เช่นนั้นก็อยู่ตรงมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรัมข เช่นหอ
พระเจ้าพระอัฐิ ซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตงอยู่
ข้างหน้าก็เียวไม่ได้ เพราะถ้าตงอยู่ข้างหน้าก็เียว สมเ้าพระ
ราเมศวรที่ไหนจะไปเห็นท้าวมณเฑียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่ง
เ็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเ็นพระที่นั่งข้างในที่เียวก็ไม่ได้
เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออกที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสาร์ริก
ธาตุลงในที่ ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุไ้ จึงสันนิษฐานว่าจะตงอยู่
เหมือนหอพระเจ้าพระอัฐิ ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อไ้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตรัมข
และพระราชมนเียร ตงอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก

พระที่นั่งมณฑลภิเษกคงจะตั้งอยู่ทั่ววิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรง
ปลายक्रमข้างหนึ่งและข้างเหนือक्रमอีกองค์หนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุ
กล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทอง ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงบรมชก
หนึ่งสี่พระก็คงจะเป็นข้อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเช่น
เช่นกสิการมัยย่อมกำแพงท้องพระโรง แต่วิหารสามหลังเดียวกัน
จะเคลื่อนคลาตจากที่เดิมก็เป็นได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมาก
คงจะต้องขยายทอดออกไป

ต่อพระราชมณเฑียร ไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรี
สรวเพชญ์เดยวัน คงเป็นเรือนจันทน์ แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่ง
ซึ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน "

พระราชวังใหม่

ลัทธิราช ๑๗๖๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จเถลิง
ถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชอุทิศยกวังเป็นวัดพระศรีสรวเพชญ์
เสด็จลงไปตั้งพระราชनिเวศน์ประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจ
รัตนมหาปราสาทของค์หนึ่ง พระที่นั่งสรวเพชญ์ปราสาทของค์หนึ่ง
คือองค์ปลูกขึ้นเป็นปราสาท สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดี
ศรีอยุธยา ในงานพระราชพิธีชงมณฑล ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราช
สมบัติบรมราชาภิเษกมาไ้ ๔๐ ปี เทวรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดี
พระองค์ที่ ๒ นั้น แต่พระที่นั่งเบญจรัตนจะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร

จะได้กล่าวต่อไปภายหลัง ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏว่าได้มีพระที่นั่งมิ่งคลาภิเษกในพระราชวังใหม่
 ชิดของคันทรงกล่าวในครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จออกรับแขกเมือง
 เชียงใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปีในแผ่นดิน
 สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต้องอสนีบาตเป็นไฟไหม้ ไปรื้อให้
 ทำใหม่ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จพระ

พระวิหารสมเด็จพระ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท ๒ องค์
 นมกำแพงแก้ว และในกำแพงแก้วพินฉานหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์
 ปิธิสุเกรียงยุ ข้างขวาพบแนวทิมค้ายังพอเห็นรูปค้อย แต่
 ข้างซ้ายชุกกันเสี้ยนน้อยยับยั้งไม่เข่นรูปร่าง ในคราวที่ขุดวังทำ
 ปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนั้น เห็นว่าพินฉานหน้าพระ
 ที่นั่ง มีเป็นหย่อมเป็นคอนลุ่ม ๆ คอน ๆ ไม่เสมอกัน ครั้นจะ
 เอาหินเติมไว้ก็ไม่น่าดูและไร จึงได้ถมดินเกลี่ยให้เรียบแล้วปลูก
 หญ้าเป็นสนาม เพราะฉะนั้นขอให้ท่านผู้อ่านพึงสังเกตว่าสนามหญ้านั้น
 นั้นเป็นของที่ทำในครั้งนี้จะไต่เป็นที่เคยมีมา แต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็น
 เมืองหลวงก็ห้ามไต่ และพระที่นั่งทั้ง ๒ องค์นั้นเห็นกันว่าเดิมจะมีมุขยาว
 แต่มุขหน้าด้านเดียว มุขหลังมุขข้างสั้น ภายหลังมาก่อเพิ่มเติม
 ต่อมุขหลังให้ยาวออกไป รอยที่ก่อต่อกันยังเห็นปรากฏอยู่ ที่ข้าง
 ขวาพระที่นั่งสรรเพชญ์กับที่ข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จพระ ถัดมมุข
 กลางออกมา มีโรงช้างเผือกข้างละโรง คงจะเป็นโรงที่เรียก
 โรงยอ หลังโรงช้างเผือกมีกำแพงสกัดต่อจากกำแพงแก้วพระที่นั่ง

สรรเพ็ชฌ์ ไปชนกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จ ในกำแพงแก้ว
 สลักเข้าไประตอที่ใกล้ข้างพระที่นั่งสรรเพ็ชฌ์ มีที่นั่งนำออกสู่อุณ
 กว้าง ๖ ศอก ๔ เหลี่ยม มุมข้างล่างมีที่ออกของแดงสำหรับจะไข
 เข็มขึ้นน้ำได้ ต่อไปข้างพระวิหารสมเด็จข้างซ้ายมีพระที่นั่งออกองค์หนึ่ง
 ยาวเกือบครึ่งพระวิหารสมเด็จ ก่อเป็นห้องหีบชอยกล และมีบัน
 าลมอยู่ที่ข้างผนังด้านเหนือด้วย ที่นี้จะสำหรับขึ้นน้ำฝน ข้างขวา
 ตอนถัดมุมมขพระที่นั่งออกไปก็มีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง แต่ย่อมกว่า
 องค์ข้างซ้ายตรงระหว่างด้านหลังพระที่นั่งสรรเพ็ชฌ์ กับพระวิหาร
 สมเด็จไปทางตะวันตก ขุดพบรากพระที่นั่งหมื่นหนึ่งก่อฐานอิฐ
 ปูอิฐหน้าวัดคดหล่นหลายชั้น มีเสาไม้แก่นรายเรียงเป็นระยะกันไป
 เข้าใจว่า จะเป็นพระราชมนเทียรสถาน

มาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อศักราช ๔๔๔ ปี
 นั้น โปรดให้สร้างพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งให้ชื่อพระที่นั่งศรียศโสธรมหา
 พินาณบรรยงก์ ภายหลังเปลี่ยนเป็นจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท
 พระที่นั่งองค์นี้อยู่บนกำแพงชั้นในคั่นหน้าพระราชวังทิศตะวันออกห่าง
 จากมู่วัดพระศรีสรรเพ็ชฌ์ ๗ วา ห่างกับกำแพงชั้นนอก ๒ เส้น
 เป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีคาน้ำใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไป
 ข้างซ้ายอีก ๒ มีศาลาถมพื้นสูงเดินไต่รอบคาน้ำทั้ง ๓ องค์
 บนฐานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกมีทิมดาบ ๒ หลัง เป็นพระ
 ที่นั่งสำหรับประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ หน้าพระที่นั่งออกไป
 เป็นท้องสนามหลวง กว้าง ๒ เส้นยาว ๗ เส้น ขุดลงไปพบแต่ทราย

ลกลงไปจึงพบดิน เข้าใจว่าพื้นสนามคงโรยทราย ไม่ได้ปลุกหญ้า
เหมือนทงวันนั้น เมื่อคราวทำพิธีลบลัทธิราช ก็โปรดให้ทำเขาพระ
สุเมรุราชชนในทงวัน ครั้นเมื่อลบลัทธิราช ๑๐๐๒ ปีพระเจ้ากรุงอริระ
แต่งทูตจำทูลพระราชสาส์น คัดค้านไม่ยอมใช้ลัทธิราชที่ลบลใหม่
คราวนั้นเสด็จออกกรีบแขกเมืองทมิฬพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้นสมเด็จ
พระนารายณ์รบกับพระศรีธรรมราชา ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่งมา
ขึ้นในสนาม รับสั่งให้เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในพระราชวังชั้นใน
เมื่อแผ่นดินพระเพทราชา เจ้าพระขวัญโสกันต์แล้ว ก็เสด็จออก
มาทรงหัตถ์มาอยู่ทงวัน หลังพระที่นั่งเข้าไปคงจะมีกำแพงคั่น และ
คงจะมีฉนวนออกไปบรรจบฉนวนวัดพระศรีธรรมเพ็ชร์ ทางสระแก้ว
ฟากตะวันตกของฉนวนคงจะเป็นค้ำหนักและคด้างต่าง ๆ ข้างฟาก
ตะวันออกจะเป็นโรงแสง และห้องญามาลา โรงแสงที่ประดิษฐาน
พระบรมมยุรมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงจะอยู่ในที่นี้

พระที่นั่งจักรวรรดิฉิมพลี ถ้าจะเทียบกับแผนที่พระที่นั่งในพระบรม
มหาราชวังกรุงเก่า ก็ทำนองพระที่นั่งสุทโธศวรย์ แปลกกัน
แต่พระที่นั่งสุทโธศวรย์อยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และ
อยู่ด้านข้าง แต่พระที่นั่งจักรวรรดิอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่
ด้านหน้าวัง

พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ในพระราชพงศาวดารพิงออกชื่อ
ในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์
มหาราชมาพักเมืองลพบุรีว่า เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่ง

ของคน แต่ครั้งนั้นยังเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ตามนามเดิม แต่
 ไม่กล่าวว่าเป็นสร้างในแผ่นดินใด เมื่อศักราชเท่าใด แต่ได้พบในคำโคลง
 ขอพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งพระมหาราชครูเป็นผู้แต่งใน
 แผ่นดินนั้น ก็ออกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์มาแล้ว มาในแผ่นดิน
 พระบรมโกศแปลงนามเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ก็คือจะให้
 คล้องก่อนามพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้
 ริมกำแพงด้านริมน้ำ ทางทิศเหนือพระที่นั่งสรรเพชญ์ แต่เห็นจะ
 ไม่สู้ใหญ่โตนัก และจะเป็นพระที่นั่งมีพนักสูงกว่าพระที่นั่งสรรเพชญ์
 ฐานพระที่นั่งตั้งสูงจากพื้น ๕ ศอกคืบ บนฐานยังมีผนังรักแร้ร่วม
 ปราสาททั้ง ๔ ด้าน แต่รักแร้ด้านเหนือยังอยู่สูง ที่ผนังรักแร้
 ผนังจากพื้นล่างขึ้นไปอีก ๖ ศอกมีรูออก ซึ่งคิดว่าจะมีพนักชั้นหนึ่ง
 คงจะเป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตร ข้ามกำแพงออกไปเห็นทาง
 แม่น้ำข้างวังได้ ถ้าจะเทียบกับแผนที่กรุงเทพมหานคร ก็ทำนอง
 กับข้อมุกต์น่านิกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้
 สร้างขึ้นบนกำแพงด้านตะวันตกริมน้ำ ได้ข้อมุกต์น่านิกรไว้ด้วย
 ไม่สู้มากนัก เป็นแต่ข้อมุกต์น่านิกรอยู่บนกำแพง และเหนือพระ
 ที่นั่งทิศมหาปราสาทขึ้นไปมาก แต่พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์
 อยู่ในกำแพง และอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพชญ์ออกมา
 ความเห็นว่าพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์องค์นี้ จะสร้างที่หลัง
 แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่คงไม่เกินแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระเจ้าปราสาททองขึ้นไป และไม่ใช่ว่าแผ่นดินพระเพทราชา ข้อที่

เห็นว่าจะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และก่อน
 แผ่นดินพระเพทราชาขึ้น ครั้นเวลาที่จะสร้างมีอยู่ ๒ คราว
 คราวหนึ่งในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกำลังทรงโปรกสร้าง
 พระที่นั่งหลายแห่งและตั้งพงศาวดารในรัชกาลนั้น ก็กล่าวใกล้เคียง
 เข้ามาหรือมีฉันทะเป็นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งทรงโปรก
 ในวิชาช่างอย่างใหม่ จะทำไว้สำหรับประทับในเวลาเสด็จเข้ามาพระ
 ราชวังหลวง ให้เป็นที่ทรงสบาย พระเพทราชาเห็นว่าพระที่นั่ง
 ของคนเป็นของสมเด็จพระนารายณ์ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐาน
 ไว้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ ด้วยพระองค์เป็นเจ้าของผู้สร้าง หรือ
 เพื่อจะให้เหมาะกับที่ซึ่งเป็นที่พักพระราชหฤทัยมาแต่ยังดำรงพระชนม
 อยู่ ข้อที่เห็นว่าน่าจะสร้างในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น ก็
 ด้วยพงศาวดารกล่าวว่า ลุคักราช ๔๔๘ บสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้
 รือเทวสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมาตั้งยังชุกัน ในนั้นให้ยก
 กำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จพระ
 มีความถึง เห็นว่าคำที่ว่าสร้างพระวิหารสมเด็จพระนั้นเป็นคำเรียกก่อน
 มีชื่อพระวิหารสมเด็จพระองค์ก็ยังเห็นฐานอยู่ทุกวันนี้ เพราะพระวิหาร
 สมเด็จพระนั้น ในพงศาวดารกล่าวความชัดกันว่า เมื่อลคักราช ๑๐๐๕ บ
 อสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้ พระที่นั่งมังคลาภิเษกที่ชื่อปราสาททอง
 ทรงโปรกให้ช่างจัดการก่อใหม่อันหนึ่งสำเร็จให้ชื่อพระวิหารสมเด็จพระ
 ลคักราชผิดกันถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์ที่เปลี่ยนชื่อมา
 จากมังคลาภิเษกหรือปราสาททองนั้น ก็เป็นพระที่นั่งอยู่ในกำแพง

ชนใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้นหาต้องลงขยายกำแพงวังไม่
 หรือจะคิดว่าพงศาวดารตอนนั้นกล่าวคำฟันผอ คราวที่ขยายกำแพง
 วังเป็นคราวสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิสร้าง
 เสียแล้วแต่เมื่อศึกกราช ๙๙๔ ก่อนปราสาทที่กล่าวชื่อมาเมื่อ
 ศักราช ๙๙๘ ชนไปอีก ๓ ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้นหาต้อง
 ขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ภายใน
 กำแพงชั้นนอกทั้งกำแพงข้างกำแพงแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่
 กล่าวว่า ปราสาทซึ่งสร้างเมื่อศักราช ๙๙๘ ยึดต้องยกกำแพงวัง
 ออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์เอง ด้วยมีรอย
 ขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก แต่เมื่อเรียบเรียงพระราชพงศาวดาร
 เป็นเวลาภายหลังมา จะเขียนชื่อคลาดเคลื่อนไว้ก็จะไม่ได้
 พระที่นั่งบรมยงกัรตินาคน์ สร้างในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อ
 ศักราช ๑๐๔๙ ปี พงศาวดารกล่าวความละเอียดว่า ได้ขุดสระเป็น
 คูอยู่ซ้ายขวาแล้วก่ออ่างแก้วและภูเขา มีท่อน้ำไหลลงในสระแก้วและ
 ทำระหัดน้ำฝั่งต่อ ให้น้ำเดินเข้าไปผุดในอ่างแก้วแล้วให้ทำพระที่นั่ง
 ทรงบนที่ท้ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนมเป็นที่ข้างหน้า
 และทำศาลาลูกขนในซ้ายขวา โปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้าพระที่นั่ง
 ทรงบน และเข้าทางประตูมหาโกศราช

พระที่นั่งองค์นี้ ตั้งอยู่ในวังด้านหลังทางตะวันตก เป็นปราสาท
 จตุรมุขอยู่บนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อีจุที่ก่อใช้นาคเคียวและ
 ก่อลักษณะอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ คือก่อมีแสง

สลับเป็นชั้น คงจะทรงโปรดพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ ว่าก่อ
 แข็งแรงมั่นคงก็ จึงโปรดให้เลียนอย่างมาทำบ้าง เป็นแต่เปลี่ยนรูป
 และลวดลายให้ผิดกันไปเท่านั้น ที่ทรงมขำขันหลังพระมหาปราสาท
 ก่อเป็นแท่นอิฐมีชั้นลด เชิงแท่นมีลายบัวคว่ำทั้ง ๒ ข้าง ที่ข้าง
 แท่นด้านในฝั่งทอकिनต่อแท่นเข้ามาข้างในก่อเป็นช่องเป็นตอนเล็ก เป็น
 ที่ซิงน้ำ เมื่อขุดลงไปในที่แฉกนั้นพบหินก่อเขาหลายสิบก้อน คิดว่า
 ในที่นั้นเองจะเป็นอ่างแก้ว ที่จะก่อเขามอน้ำพุเป็นที่เลี้ยงปลาเงิน
 ปลาทอง แท่นสูงนั้นจะเป็นที่เสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรปลา
 ถ้าทอดพระเนตรไปทางตะวันตก ก็จะทรงเห็นปลาใหญ่ในสระ ถ้า
 ทอดพระเนตรมาทางข้างใน ก็จะทรงเห็นอ่างแก้วปลาเงินปลาทอง
 และบนแท่นนั้นจะเรียกพระที่นั่งไพบยขาวดอกก็จะโตกระมัง ที่มุมสระ
 ด้านเหนือก็มีแท่นใหญ่อีกแท่นหนึ่ง กว้าง ๘ วา ๒ ศอก ยาว
 ๑๐ วา ศอก สูง ๗ ศอก ข้างบนจะเห็นว่าจะมีผนังเป็นคันรอบ แต่
 เห็นจะถูกรื้อเสียแล้ว ที่ริมผนังข้างใน มีทอकिनเผ่าผ่องลงมาที่
 พื้นดิน ห่างจากฐานอิฐใหญ่นี้มาทางตะวันออก ๗ วา มีที่ซิงน้ำ
 ก่ออิฐเกรียงปูนกว้าง ๖ ศอกยาว ๑๑ ศอกคืบลึก ๑ ศอก แท่นอิฐ
 สูงนั้นคงจะเป็นที่ซิงน้ำสำหรับไขไปพุนในที่ต่าง ๆ แต่มีวิธีที่จะเอาน้ำ
 ขึ้นไปข้างบนได้อย่างไร ยังมองไม่เห็นที่ท้ายสระด้านตะวันตก มี
 สะพานข้ามไปพระที่นั่งทรงยืนกว้าง ๒ วา บึกเส้าเรียง ๓ แถว เส้า
 นั้นทุกวันนั้นในระกุ่มน้ำในสระวัดก็ยังเห็นได้ และสะพานใหม่ซึ่ง
 ทำข้ามสระในคราวนี้ ก็ทำตามแนวเดิมขุดเส้าริมเส้าเก่า แต่ด้าน

ตะวันออกที่จะข้ามจากพระที่นั่งบรรยงก์ มาห่มพระที่นั่งสร้อยเพ็ชฌ
มหาปราสาทพระวิหารสมเด็ญนั้น ก็คงต้องมีสะพานอีกสะพานหนึ่ง
เป็นแน่ แต่จะอยู่ตรงที่ใดหายังไม่พบ สะพานที่ทำขึ้นใหม่ในค่านัน
เห็นจะไม่ตรงของเดิม แต่ถ้าต่อไปตรวจพบที่เดิมเมื่อใด ก็จะย้ายไป
ปลูกให้ตรงกัน

ที่ริมขอบสระด้านใต้ นอกเกาะพระมหาปราสาทออกไป มี
รากตึกเป็นหลังเรียงไปตามรูปสระ เห็นจะเป็นตำแหน่งตึกเจ้าฟ้า
กรมหลวงโยธาทิพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ พันบริเวณตำแหน่ง
ตึกลงไปด้านใต้ มีกำแพงกัน แบ่งเขตค้ำข้างหน้าข้างในต่อจาก
กำแพงหลังวังด้านตะวันตก ตรงไปจนจรดถนนวัดพระศรีสรรเพชญ์
กันเอาสระแก้วไว้ข้างนอกที่ริมขอบสระแก้ว ตอนด้านตะวันตกมี
รากตึกคงเป็นตำแหน่งสระแก้ว และตำแหน่งศาลาลูกตึกจะอยู่ใน
แถวนี้ เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในพระบรมโกศ พระ
ตำแหน่งสวนกระต่ายที่ชนหลวงหาวัดประทับมาแต่เดิม จนเป็นกรม
พระราชวังบวรก็คงจะอยู่ต่อลงไปที่มีมพระราชวัง ตอนตะวันตก
ด้านใต้ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะทำของพระตำแหน่งสวนกุหลาบ
แต่ยังไม่ได้ชุกยั้งบอกรูปไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างไร

เหตุซึ่งพระเพทราชามาประทับอยู่ด้านหลังวังนั้น ก็จะเป็นด้วย
วังตอนหน้าของเดิมทรุดโทรม และต่อมาจนถึงแผ่นดินพระบรมโกศ
ก็ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์ ด้านหน้าวังเก่าคงจะร่วงโรยมาก

ในพระราชวังชั้นใน มีคนนอนอยู่ที่หลังพระที่นั่งสุวรรณเพ็ญตร
 ไปพระวิหารสมเด็จ แล้วเลี้ยวซ้ายไปนอกกำแพงแก้ว เกือบจะถึง
 ทรงที่มุขกลางพระวิหารสมเด็จ จึงเลี้ยวขวาไปเข้าวัดพระศรีสรรเพชญ์
 ในระยนั้นถ้าเลี้ยวซ้ายก็เป็นถนนทางไปหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ เรียก
 ว่าถนนวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ถ้าจะออกมาทางกำแพงบ้านริมน้ำ
 ลงที่ขนานน้ำประจำท่า เรียกว่าพระถนนน้ำประจำท่าวาสกรี เป็น
 ท่าที่เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่ง ศัสดิพานท่าพระถนนน้ำนั้นเป็นรูป
 ครีมาหลังคาซ้อน มุงกระเบื้องโลหะบุปลุกฟูกดือปูนตามบนลม มี
 ลายบนเป็นนาคราชครีมาเลี้ยวเล็ก พังพานลงมาคเชิงกลอนแทน
 ทางหงส์ ใบระกาบนเป็นกระจิงรูปเทพนมถวายกร บนหลังคา
 หน้าบันทอกไก่ บนเป็นพรหมสี่หน้าแทนช่อฟ้า ลายหน้าบันด้าน
 ข้างเหนือที่เรือประทับ บนเป็นรูปนารายณ์สี่กรทรงครุฑ หน้าบัน
 ด้านข้างบนเป็นรูปเทพสุวิมลทาสถิตย์ในบุษบกมหาพิไชยราชรถ
 เทียมด้วยม้าอาชาไนย ต่อหลังศาลาท่านอนมีกำแพงถนน ๒ แถว
 เหนือขึ้นไปจดประตูใหญ่ที่กำแพงพระนคร ราษฎรเรียกว่าประตูถนน
 ชั้นนอก แต่ชื่อหลวงปรากฏว่า ประตูมหาไศรยพลทวารอตก
 ถัดประตูนั้นเข้าไปในพระนครก็เป็นกำแพงถนน ๒ แถว ไปจด
 ประตูที่กำแพงเขื่อนเพชรพระราชวังชั้นใน ชื่อประตูคหฬพล
 ที่คนเรียกว่าประตูถนนใน ข้างจำแฉ่นรักษาอยู่ที่ศาลาหินภายใน
 ประตู และที่กำแพงถนนทั้ง ๒ ข้างนั้น มีประตูหึ่งข้างละ
 ประตู เป็นสำหรับยัดกันคนไว้ ที่ ๆ ปลุกสะพานพระถนนใน

คราวนี้ ก็ปลุกตรงออกมาจากแนวท่าเก่า แต่ไม่ได้ตรงที่เดิมที่
เดียว เพราะถมดินทำถนนใหม่ออกมาริมน้ำในที่เดิมคงจะเป็นใน
แม่น้ำสะพานใหม่นี้ คงจะเกินที่สะพานฉนวนเก่าออกมามาก ที่
เก่าคงจะรวมถมกำแพงวัดใหม่ซึ่ง พระยาไชยวิชิตสร้างไว้แต่รัชกาล
ที่ ๓ นั้น ค่อยนานน้ำประจำทำลงไปทางท้ายสนมที่ริมน้ำ มีฐานอิฐ
ก่อยื่นออกไป เข้าใจว่าเป็นที่ทิ้งระหัด

อนึ่งในกฎมนเฑียรบาลออกชื่อพระที่นั่งสนามไชย สนามจันทร์
และพิมานรดียา ในพงศาวดารตอนแผ่นดินพระยอกฟ้ากล่าวว่า พระ
ที่นั่งพิมานรดียา เป็นหอพระข้างหน้า ท้าวศรีสุทธานินทร์ออกไปเที่ยว
เล่นพบกับพันบุตรศรีเทพก็เกิดรักใคร่กันแต่นั้นมา จนถึงเลื่อนให้
เป็นชนวรวงษาราช และคิดอ่านกำจัดพระยอกฟ้า บกราชสมบัติ
ให้เป็นเจ้าแผ่นดิน

อนึ่งพระที่นั่ง ที่มีชื่อมาในบานแพนกฎหมาย นอกจากพระ
ที่นั่งมิ่งคลาภิเษก หรือพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งเบญจรัตน์แล้ว
ยังมีชื่อพระที่นั่งมิ่งกฎพิมาน พระที่นั่งบุษบกมาลามหาปราสาท พระ
ที่นั่งกิลกมาลามหาไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งจักรมขมมหาปราสาท
พระที่นั่งสุวรรณมหาปราสาท พระที่นั่งทองพระโรงศรีมขยักรา, พระ
เสาวคนธกุฎี แต่ชื่อพระที่นั่งที่ว่ามานี้ บางชื่อจะเรียกเป็นพิเศษ ใน
ส่วนพระมหาปราสาท บางชื่อก็จะเป็นชื่อเฉพาะพระที่นั่งย่อม ๆ ก็จะมี
แต่องค์ใดจะอยู่ที่ใด เหลื่อนิสัยที่จะเท่า

ตำหนักหนองหวาย

ตำหนักหนองหวาย ที่พระพุทธรเจ้าเสด็จยังเป็นกรมพระราชวังบวรลงเจ้าพระขวัญไปสำเร็จโทษนั้น คงจะอยู่ริมสระหนองหวาย เห็นจะไม่สู้ห่างไกลกันนัก

ตำหนักนั้นชัยใหญ่เรือนโรงห้วยคตต่าง ๆ คิดว่าจะเป็เครื่องไม้มากกว่าก่ออิฐ เมื่อขุดลงไปถึงระดับพื้นเดิม โดยมากพบแต่กระเบื้องมุงหลังคา กับมูลเท้าและโคนเสาไม้แก่น ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเครื่องเรือนไม้

ศาลาลูกขุนใน

ศาลาลูกขุนใน ชั้นแรกคงจะอยู่ตอนหน้าวังด้านตะวันออก เพราะปรากฏว่า เมื่อวันที่สมเด็จพระนารายณ์ยกไปจับพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระนารายณ์ทรงช้างพระที่นั่งมาหยุดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระศรีสุธรรมราชาทรงช้างออกมาขึ้นอยู่หลังศาลาลูกขุน สมเด็จพระนารายณ์ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพงหน้าศาลาลูกขุน ไพร่พลทั้งสองฝ่ายได้รบพุ่งกัน พระศรีสุธรรมราชาต้องขึ้นที่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์ต้องขึ้นที่หลังพระบาทซ้าย พระศรีสุธรรมราชา กลับช้างพระที่นั่งหนีไปวังหลัง สมเด็จพระนารายณ์ก็เข้าพระราชวังได้ตอนนั้นคิดว่า ศาลาลูกขุนจะอยู่ในที่หน้ากำแพงชั้นใน แถวประตูมงกุฎสุนทร ตั้งแต่แผ่นดินพระเพทราชาเสด็จลงไปประทับอยู่ท้ายวัง คราวเมื่อสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รักษาคน ได้โปรดให้สร้าง

ศาลาลูกขุนในซ้ายขวาชนที่ท้ายสระ คงจะอยู่ในที่นั้นอีกสระนอกมา
 ด้านเหนือ เพราะมีความในแผ่นดินพระบรมโกศว่า เมื่อคราว
 จะชำระกรมพระราชวังเสนาพิทักษ์ ซึ่งเป็นชู้กับเจ้าฟ้ามุ้มเจ้าฟ้าสังวาลย์
 รับสั่งให้ทำการพระราชวัง ๆ ทรงเรือพระที่นั่งเสด็จมาจะชนฉนวน
 วังหน้า มหาศเล็กที่ล่องหนามารับเสด็จกราบทูลว่า ประทูลเสด็จ
 ไชยบัต จึงล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจําท่า ประทูลฉนวนก็
 บัต เรือพระที่นั่งล่องลงมาเสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงเสด็จมา
 ถึงศรีสำราญ ทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ที่ศาลาลูกขุนท้ายสระ
 เป็นอันมาก จึงให้กลับพระเสด็จ หลวงศรีพิงกราบทูลว่า ขอเชิญ
 เสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ จึงเสด็จไปเฝ้าที่ทิมดาบ ในจดหมายเหตุ
 ซึ่งอ้างว่า เป็นคำให้การของชนหลวงหาว่า ศาลาลูกขุนในใหญ่ ๓
 หลังแฝด มีข้อฟ้าทางหลังหันหน้าชะโรง มีสระน้ำอยู่หน้าศาลาลูกขุน
 สำหรับพิสูจน์ลูกความให้ทําน้ำในสระนั้น แต่พื้นทีในพระราชวังชั้น
 นอกก็ห้ามมีสระที่ควรจะคําน้ำได้ไม่ มีสระเดียวแต่สระหนองหวาย
 ก็เป็นสระอยู่ในกำแพงชั้นใน และเห็นว่าจะเป็นที่พิสูจน์ลูกความไม่
 ได้ เพราะพื้นในพระราชวังสูงกว่าระดับน้ำในระกุ่มแล้ง ถ้าจะให้สระ
 หนองหวายมีน้ำถึงแก่พอที่คนจะคําน้ำได้ ก็จะต้องลึกไม่ต่ำกว่า ๕ วา
 แต่พิเคราะห์ที่สระนั้นเห็นจะไม่สู้ลึกนัก จะเป็นแต่สระสำหรับขังน้ำ
 ไว้ใช้ในพระราชวัง การพิสูจน์คําน้ำนี้ เข้าใจว่าพิสูจน์กันในแม่น้ำ
 ใหญ่ เพราะในคำให้การที่อาลักษณ์อ่าน ก็มีแต่แข่งให้ฉีสาบจรเข้

เรื่องกรเข้าทำอันตราขผู้กล่าวเท็จ ซึ่งเห็นว่าเป็นของที่มีประจำท้องที่ และมีเค้ามูลที่จะประกอบเหตุผลได้ก็อย่างหนึ่ง คือในเรื่องขุนช้าง ขุนแผน ถึงแม้ว่าท้องเรื่องจะเป็นนิทาน ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุ ที่เป็นหลักฐานก็จริง แต่หนังสือเรื่องนั้นก็ปราศจากหลายข้อโดยยอมรับรองว่า เป็นสำนวนที่แต่งไว้แต่ครั้งกรุงเก่า กิริยาอาการของคน ที่ออกชื่อมาในนิทาน หรือมีสำเนาซึ่งว่ามาในหนังสือเรื่องนั้น ผู้แต่งคงจะแต่งเทียบเอาตามที่ได้เคยเห็นการเป็นอย่างไรในเวลานั้น ในตอนที่ว่าด้วยขุนช้างกับพระไวยพิสดารนั้น กล่าวพิสดารคำนำที่หน้า ทำนวน จึงเห็นว่าการพิสดารคำนำไม่ได้ทำในวัง จึงจะมีสระที่ใกล้ ศาลาลูกขุน ก็คงเป็นสระซึ่งน้ำสำหรับใช้การอื่น

ศาลหลวง

ศาลาลูกขุนนอก คือศาลหลวง คงจะอยู่ภายในกำแพงชั้นนอก ไม่ส่ห่างนัก คงจะอยู่มาทางตอนใกล้กำแพงด้านริมน้ำ ด้วยในหนังสือเมื่อครั้งได้พบกันประจำผู้กล่าวนั้นมีตราเป็นรูปต่าง ๆ และบางอันก็มีรอยหยิกเล็กน้อย ศาลหลวงคงจะถูกไฟไหม้เมื่อกรุงเสีย ขึ้นประจำผู้กล่าวจึงสึกเหมือนดินเผา

โรงราชยาน

ที่หน้ากำแพงชั้นในได้ประตอมงคลสุนทรนันทน์ ขุนพลพราก่ออิฐ ออกหมู่หนึ่ง กรมหลวงดำรงราชขึ้นตั้งว่าเป็นโรงราชยาน ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระองค์ท่านเคยทรงเห็นโรงราชยานอยู่ในแสวนนอกประตูพินาณไชยศรี ซึ่งบัดนี้เป็นห้องมหาดเล็กเวรลี้ทิ

หอแปลพระราชสาส์น

ได้ขุดพบซากตึกหลังหนึ่ง อยู่ในกำแพงชั้นนอกกว้าง ๒ วา ยาว ๖ วา เป็น ๓ ห้อง ที่ตรงนั้นน่าจะเป็นหอแปลพระราชสาส์น

โรงช้าง

หนึ่งในหนังสือโบราณหลายฉบับกล่าวว่า วิมานนามภายใน กำแพงชั้นใน ระหว่างพระวิหารสมเด็จพระที่นั่งสรรเพชญ์มีโรงช้าง แต่เมื่อได้ตรวจดูก็ได้พบแต่อิฐก่อขึ้นเป็นพื้นอยู่ริมกำแพง ยาวเป็นแถวเนื่องกันไปข้างที่จะเป็นพื้นโรงช้างก็ไม่ได้

โรงม้า

โรงม้าพระที่นั่งนั้น ว่าอยู่ในพระราชวัง แต่โรงม้าแข่งม้าใช้ราชการ อยู่นอกกำแพงวังชั้นนอกตั้งตั้งแต่หลังวัดธรรมิกราชไปจนตรงที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ

กำแพงวัง

กำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านหน้า กันต่อจากกำแพงเมืองที่ริมท่าคัน ตรงไปหลังวัดธรรมิกราช เลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ พอหมดเขตต์วัดจึงเลี้ยวตรงไปทางด้านตะวันตก หักมุมเลี้ยวขึ้นไปริมคลองท่อ บรรจบกำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ กำแพงชั้นในกันต่อจากกำแพงเมืองที่ได้ประตูท่าปราบ ห่างหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ ๒ เส้นเศษ จึงตรงไปชนหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ บรรจบกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์

อีกสายหนึ่งกันจากด้านตะวันตกตรงมาตะวันออก ถึงฉนวนวัดพระ
ศรีสรรเพชญ์ เส้นนี้เป็นกำแพงแบ่งข้างหน้าข้างใน คือตอนเหนือเป็น
ข้างใน หมู่พระที่นั่งบรรยงก์คอนโคเป็นข้างหน้า คือหมู่ตำหนักสระ
แก้วและสวนกระต่าย กำแพงสายนี้เมื่อถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์
แล้วเลี้ยวขวาเข้าข้างเหนือ จวนจะใกล้ถึงพระที่นั่งข้างพระวิหารสมเด็จพระ
จึงเลี้ยวไปทางตะวันออก บรรจบกำแพงวังชั้นในทางด้านตะวันออกด้าน
เหนือห่างจากกำแพงเมือง ๑๐ วาเศษ มีกำแพงกันต่อจากกำแพง
วังชั้นในทางด้านหน้าอีกสายหนึ่ง ตรงไปในระหว่างพระที่นั่งสรรเพชญ์
กับพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แล้วไปหักมุมเลี้ยวที่ข้างพระที่นั่ง
สุริยาศน์อมรินทร์บรรจบกำแพงเมือง กำแพงวังชั้นนอกหนา ๖ ศอก
เชิงเทินกว้าง ๓ ศอกคืบมีคันทวย ๘ ศอกคืบ ปลายใบเสมา ๘ ศอกคืบ
กำแพงชั้นในคิดว่าจะสูงในเวลานี้ แต่เห็นจะบางกว่า

บ่อนรอบวัง

บ่อนที่มีชื่อมาในกฎหมายไยบยาล คือบ่อนท้ายสนม บ่อนทำคัน
บ่อนศาลาสารบาญชี บ่อนศาลาพระมณฑลพิตร บ่อนมณฑลวามาวาศ
บ่อนสวนอุณแต่ ๖ บ่อนเท่านั้น แต่เมื่อใดตรวจคณาทพยเคาขอมท
ปากคลองท่อ เป็นบ่อนกำแพงเมืองอยู่ริมวังด้านหลังข้างเหนือ คง
เป็นบ่อนท้ายสนมแน่ ต่อขึ้นมาที่ริมฉนวนน้ำประจําทำวาสุกรี คิด
ว่าคงจะมีอีกบ่อนหนึ่ง แต่ทันทตรวจไม่ได้ ด้วยพระยาไชยวิชิตใน
รัชกาลที่ ๓ สร้างวัดคร่อมไว้ ต่อขึ้นมาถึงบ่อนริมท่าวัดธรรมิกราช คือ

ที่ช้อย่อมทำกัน เป็นช้อย่อมมวังด้านหน้าข้างเหนือ ต่อไปด้านตะวันออก
 คงมีช้อย่อมศาลาสารยาญช้อยู่กลางระบะกำแพง แต่ยังไม่ชุกคั้นไปไม่ถึง
 พ้นจากช้อย่นไปก็ถึงช้อย่อมมวังด้านหน้าข้างใต้ ตามลำดับในกฎ
 มนเทียรบาลว่า พ้นช้อย่อมศาลาสารยาญช้อยู่ไปแล้ว ถึงช้อย่อมศาลา
 พระมงคลยพิตร แต่ช้อย่อมศาลาพระมงคลยพิตร จึงถึงช้อย่อมมวังครามา
 วาศ เห็นว่าน่าจะเรียงช้อยู่ไขว้ลำดับ ถึงแม้จะคิดว่าเป็นช้อย่อมมวังครามา
 อยู่ข้างหน้า ก็คงจะอยู่ในแถวข้างวัดพระราม คงไม่ใช่ช้อยู่หน้าวัด
 พระราม เมื่อช้อย่อมมวังเรียกว่าช้อย่อมศาลาพระมงคลยพิตรแล้ว ช้อย่อมต่อเข้า
 ไปจะเรียกช้อย่อมมวังครามาว่าศไม่ได้ เพราะหมคอาณาเขตวัดพระราม
 แล้ว จึงเห็นว่าช้อย่อมมวังด้านหน้าข้างใต้ คงเรียกช้อย่อมมวังครามาว่าศ
 เป็นแน่ ต่อมาข้างด้านใต้มีอีกช้อย่อมหนึ่ง ซึ่งนับตามลำดับในกฎมนเทียร
 บาลก็จะต้องเรียกว่า ช้อย่อมมวังครามาว่าศ แต่โดยที่กล่าวมาแล้วว่า
 ในกฎมนเทียรบาลลำดับช้อย่อมศาลาเคลื่อนจากแผนที่ จึงเห็นว่าช้อย่น
 คงเป็นช้อย่อมศาลาพระมงคลยพิตร เพราะอยู่หน้าวิหารพระมงคลยพิตร
 ต่อมาถึงมวังวัดพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีช้อย่อมอีกช้อย่อมหนึ่ง แต่ไม่ได้
 พบที่มาว่าจะมีช้อย่อมเสียอย่างไร ต่อลงไปที่มีมวังด้านข้างหลังข้าง
 ตะวันตก ก็มีช้อย่อมอีกช้อย่อมหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นช้อย่อมสวนองุ่น รวมทั้ง
 หมคคงจะมี ๘ ช้อย่อม

• รูปช้อย่อมรอบพระราชวัง ถ้าเป็นช้อย่อมมวังก็ช้อย่นออกไปจาก
 กำแพงทั้ง ๒ ข้าง ถ้าเป็นช้อย่อมกลางวัง ก็ช้อย่นออกไปเป็นเหลี่ยม
 รูปรี ในช้อย่อมชั้นบนคิดว่าจะปูกระดาน เพราะพบร่องรอยรอบข้าง

แต่ชั้นล่างใต้พื้นคงโปร่ง มีช่องคหาออกจากกำแพงวังเข้าไปใน
 บ่อไม้ ที่ใต้กำแพงบ่อลงมา สูงจากพื้นดินราวคอก มีช่องข้างใน
 กว้างเกือบ ๒ คอก สูง ๒ คอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเรียบไปถึงข้างนอก
 เป็นช่องกลม วัดผ่าศูนย์กลางใต้ ๒๐ นิ้ว เข้าใจว่าจะเป็นช่องสำหรับ
 สอดปากกระบอกปืนออกมายิงเข้าคอกข้างนอกในที่ต่ำอีกทางหนึ่งด้วย

ประตูลี้

ประตูพระราชวังตามที่มีชื่อมาในกฎหมายโบราณคดี คือประตู
 ฉนวนน้ำประจำท่า อีกชื่อหนึ่งเรียกประตูมหาไถโรพชลทวารอุทก
 ประตูเสาชิงไชย ประตูข้างเผือก ๓ ประตูนี้เป็นประตูลี้ชั้นนอก
 และใต้พบในจดหมายเหตุราชการพระศัพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ มี
 ชื่อประตูท่าปรายอีกประตูหนึ่ง ใต้ประตูฉนวนลงไปตอนท้ายสนม
 ก็คงจะมีประตูอีก ด้วยใต้พบแผนที่ในหนังสือของเคมเฟอร์ ซึ่งมา
 ในกรุงเก่าในแผ่นดินพระเพทราชาลงไว้ว่า มีประตูยอกแถวข้างวัดบ้าน
 ริมน้ำ ๔ ประตู ประตูไม่มียอกที่จะเป็นช่องกุศ ๓ ประตู ด้านหน้า
 วังชั้นนอกในแผนที่ลงไว้มี ๒ ประตู แต่ประตูที่แรกถึงคงจะเป็น
 ประตูจักรมहिมา เพราะมีความในจดหมายเหตุ ครั้นราชทูตเชิญ
 พระราชาสสน์ ไปลังกาว่าดังนี้ “ณวันศุกร์เดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ
 จุลศักราช ๑๑๑๔ บิวกจัตวาศก เพลาย่ำขึ้นองแล้ว ๖ บาท เชิญ
 พระมณฑปพระพุทธรูปหีบพระธรรม และพระราชาสสน์และเครื่องมงคล
 บรรณาการ ลงฉนวนท่าขึ้นใหม่ณท่าค่น แล้วเชิญพระมณฑป

ใส่พระราชสาสน์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีพมมานไชย พระอภัย ๑
 พระอริยมุนี ๑ พระสงฆ์อันทิพย์ ๑๕ รวม ๑๗ รูป ลงเรือศรีผาแดง
 ไปบำรุงพระศาสนา ณ กรุงศรีวิชัยบุรี” ต่อไปจนสุดมณวิจักขณหน้า
 ข้างใต้ก็มีเค้ายะตอกอีก ๒ แต่ชื่อไรไม่ไ้ความ เลี้ยวมาข้างวังบ้าน
 ใต้คงจะมีประตูหนึ่ง แล้วถึงอีกประตูหนึ่ง, ซึ่งอยู่ณมณวิจักขณพระศรี
 สรรเพชญ์ ประตูนี้คงจะซ่อนนครไชย ซึ่งเป็นคنوانออกพระเมรุ ที่
 พระบรมโกศเสด็จในงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ต่อลงไป
 ในคานข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีประตูอีกประตูหนึ่ง ประตูนี้ไป
 ออกหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ถ้าเวลามีการพระศพ เห็นจะเป็น
 ประตูคنوانสำหรับข้างในไปพระเมรุ คานหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ก็
 มีประตู ซึ่งคิดว่าจะเป็นประตูข้างอีกประตูหนึ่ง ที่กำแพงวังต่อ
 มณวิจักขณพระศรีสรรเพชญ์ มีประตูหลังคาคหาซ่อนสองชั้น เลี้ยว
 ไปคานตะวันตกท้ายพระที่นั่งบรรยงก์ ก็มีประตูมหาโกศราช ตาม
 ระเบียบที่กล่าวมานี้ คิดว่าจะมีประตูอื่นอีกแต่ยังขุดค้นตรวจไปไม่ทั่ว จะ
 ลงไว้ก่อนก็เกรงคลาดเคลื่อน ที่กำแพงชั้นในตรงข้างพระที่นั่งสุริยาศน์
 อัมรินทร์ มาทางตะวันตกก็มีประตูหนึ่ง ที่กำแพงข้างระหว่าง
 พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์มีประตูหนึ่ง มา
 ถึงตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์มีอีกประตูหนึ่ง ต่อมาถึงหน้าพระ
 วิหารสมเด็จมีอีกประตูหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นประตูมณฑลสุนทร
 เพราะเป็นประตูอยู่ทางใต้ ข้อที่เห็นว่าจะเป็นประตูมณฑลสุนทรนั้น

ก็ด้วยเมื่อคราวพระเจ้าทรงธรรมไปประชุมพรรคพวกอยู่ที่วัดมหาธาตุ
 ครั้นนั้นคงจะเดินมาทางถนนตลาดเจ้าพรหม เข้ากำแพงชั้นนอกได้
 คงจะเลี้ยวมาข้างขวา ก็ถึงประตูนี้ก่อน ถ้าเข้าประตูนี้ได้แล้ว ก็เป็น
 อันเข้าวังชั้นในได้ และเมื่อพระเจ้าปราสาททอง ครั้นยังเป็นเจ้า
 พระยาขลาโหมสรวงศ์ ยกพลมาจับพระเชษฐา ก็กล่าวว่าชั้นที่
 ประตูไชยมาพ้นประตูมงคลสุนทร เพราะฉะนั้นประตูกำแพงชั้นใน
 ประตูใดที่เป็นทางเข้าข้างในได้และถึงก่อน ประตูนี้ต้องเป็นประตู
 มงคลสุนทร ประตูแสงธรรม ก็คงจะอยู่ต่อประตูมงคลสุนทรลงไป
 แต่คงอยู่นอกกำแพงคันสายใน ประตูอื่นที่มีชื่อมา เช่นประตูพระภิรม
 เนศวร ประตูศรีสวรรค์ ประตูพลवारก็คงเป็นประตูชั้นใน ที่กำแพง
 คันที่ท้องสนามหลวงมีประตู เรียกว่าประตูตัดขวา และที่แถวสระแก้ว
 ก็มีประตูตัด คิดว่าจะเป็นประตูห้าง ไม่ใช่ประตูยอดหรือประตูซุ้ม
 รูปประตูพระราชวังเห็นจะเป็น ๔ อย่าง ประตูชั้นนอกด้านข้าง
 ริมน้ำและด้านหน้า คงจะเป็นประตูยอดมณฑป เพราะเมื่อขุดตรวจ
 ในแถวเหล่านี้ พบแต่หลุมเสาประตู มีรอยปักล้าไปทางข้างกำแพง
 ข้างนอกข้างใน และไม่มีกระเปาะก่อย่อไม้ที่ช่อง ประตูกำแพงชั้นใน
 ด้านหน้าคงเป็นยอดปราง ด้วยได้ขุดพบช่องประตูและซุ้มชั้นยอด
 ก่ออิฐเป็นปราง กระเปาะข้างประตูย่อไม้สิบหก และอิฐรูปหนึ่งคง
 เป็นหลังคาคุกหาชั้นสองชั้น เหมือนประตูด้านข้างใต้ ซึ่งยังเห็นอยู่
 จนทุกวันนี้ ประตูที่คั่นนี้ก็คงเป็นประตูห้าง เห็นจะเป็น ๔ อย่างเท่านี้

ที่ท่าพระเมรุในเมือง

ที่นอกกำแพงพระราชวังด้านใต้ ในที่ว่างต่อพระวิหารกลบ
ออกไป เป็นที่ท่าพระเมรุในเมือง ที่พระเมรุเดิม แต่ครั้งพระบรม
ศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ว่า ท่าในที่ซึ่งเป็นวัดพระราม
ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างวัด
พระรามขึ้นในที่ถวายพระเพลิง สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว
ตั้งแต่นั้นมาการพระเมรุคงจะยกมาตั้งทำในที่หลังวัดพระราม ใน
ลานซึ่งได้กล่าวมานี้

ต่อที่ท่าพระเมรุออกไปข้างใต้ มีคลองแยกมาจากคลองท่อ
เรียกว่าคลองนครบาล เข้ามาตอนกลางเป็นบึงใหญ่ กลางบึงมีเกาะ
เป็นที่ปลูกขิงนักโทษ พันเกาะคุยกออกไปริมถนนแดงแถวหน้าวัดเกษ
เป็นที่หอกกลอง โคนเสาหอกกลองยังเหลือจมดินอยู่เป็นเสาไม้แก่น
ขนาดใหญ่ ถนนข้างหอกกลองตรงไปวังหลังมีสะพานข้ามคลองท่อ
ที่เรียกสะพานรำเหย คือว่าคงจะเป็นสะพานหน้าหีบเผย เพราะ
ถนนนั้นอยู่หน้าคุกน่าจะเรียกเพี้ยน

โรงเรือพระที่นั่ง

โรงเรือพระที่นั่ง ตามหนังสือโบราณกล่าวไว้ว่า อยู่ที่ได้
วัดเชิงท่า ในแผนที่ในหนังสือมองสิเออร์ลาบูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูต
เชิญพระราชดำสันพระเจ้ายลยุทธที่ ๑๕ กรุงฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทาง
พระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ลงไว้ในที่

ทรงนั้น ก็กลัวว่าที่เห็นชอบมเฟิรชนมา ทรงหน้าวักพนัญเชิง
 ข้ามเป็นเรือทะเลด้วย อนึ่งในที่ระหว่างคั้งแล้วักเชิงท่าไปวัด
 พนมโยงนน ชาวบ้านซึ่งอยู่ในเวลานี้ ผู้ที่ไ้รับคำบอกเล่าสืบทอด
 กันมา ก็ว่าเป็นที่โรงเรือหลวง ยังมีลำวางอยู่ลำหนึ่ง ชาวบ้าน
 เรียกกันว่าคูไม้ร้อง ก็คงจะเป็นอีกเ้าเรือหรือมาเรือพระที่นั่งไว้
 และจะมีเหตุเช่นอย่างไ้ซึ่งทำให้คนเข้าใจว่า นางไม้มากเรือที่อยู่
 ในอุ้นนี้ร้อง จึงเลยเรียกว่าคูไม้ร้องต่อมา ที่ข้างคูไม้ร้องหลาย
 บ่มาแล้ว มีผู้ชกหลุมจะปลูกเรือน ได้พบเรือจมอยู่ใต้ดิน ก็ไม่
 อาจปลูกในที่ตรงนั้น ต้องเลื่อนที่ไปใหม่ แต่เรือพระที่นั่งกับเรือ
 กระบวนใหญ่น้อย เห็นจะอันตรายไปเสียก่อนกรุงแตกมาก ด้วย
 เมื่อครั้งพระเจ้าอลองพญา ยกทัพเข้ามาตีกรุง ในแผ่นดิน
 พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์นั้น ทรงโปรดให้ถอยเรือพระที่นั่งกิ่ง, ไชย,
 ศักรวาช และเรือคั้งเรือกันเรือศักระสัถ์ทั้งหลายใหญ่น้อย กับ
 ทงกำยานและเรือรบ ลงไปไว้ที่ท้ายคุ พระม้ายกลงไปที่ท้ายคุแตก
 แล้วเฝ้าเรือพระที่นั่งกับกำยานและเรือรบเสีย เข้าใจว่าจะเหลืออยู่ไม่กล้า
 ครั้นเมื่อมีมหานรธาภิเษกเมืงมว ยกมาตีกรุงแตกในครั้งหลัง ได้
 ความว่าปะกันวุ่นแม่ทัพทางใต้เ้าเรือพระที่นั่งกิ่งไปขึ้นกระเซ้ที่ท่าคินแดง
 ชักขึ้นไปลงลำน้ำสมีออกปากน้ำเมืองเมะตะมะ ส่งไปถวายเจ้าอริวง
 ลำหนึ่ง แต่ขุนพระพิรุณซึ่งพระม้ายเ้าไปพร้อมกับเรือพระที่นั่งกิ่งนั้น
 พระม้ายเห็นว่าใหญ่นัก จะขึ้นบกชักลากไปไม่ไหว จึงขึ้นขึ้นทวนเขมา
 เ้ากินคำมรจุเต็มกระบอกจุเพลึงระเบิดเสียเก็บแต่ทองไป อนึ่ง

โขนเรือพระครุฑพาหุ ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถานนั้น ก็คงจะ
เป็นโขนที่ตัวเรือขำระอยู่ต่างหาก หรืออย่างไรก็ไม่เป็นอันตราย
เมื่อทรงแตกแล้วจึงมีคนเก็บเอามาทำศาลขึ้นไว้บนบึงเป็นเทพารักษ์
เดิมว่าศักดิ์สิทธิ์นัก มีละครแก้มกันไม่เว้นเดือน ครั้นมาเมื่อรัตน-
โกสินทรศก ๑๒๑ ศาลพัง จึงได้เก็บมารักษาไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑ-
สถานเรือทะเลซึ่งมีในแผนที่หนังสือลาลแบร์ ที่แถวถนนคนมีทรายมนั้น
เป็นพนงถึงตลิ่ง แต่เมื่อสัก ๕-๖ ปีมาแล้วเจ้าของบ้านขบ่ที่หลังเรือน
พบเรือทะเลใหญ่ลำหนึ่งกว้างเห็นจะราว ๑๐ ศอก หรือ ๓ วา แต่ยาว
จะเท่าใดไม่ได้เห็นตลอด เพราะเรือนเจ้าของบ้านปลูกคร่อมอยู่มา
แต่เดิม ที่เรือจมอยู่นั้น ถ้าถึงระลอกน้ำในบึงวักแล้ว ไปดู
เมื่อใดก็ให้เห็นเสมอ

วังหน้า

ที่ประทับพระมหากษัตริย์บรมราชจักรีวงศ์ เดิมจะอยู่ที่ใด
พงศาวดารไม่ได้กล่าว พียงกล่าวไว้ในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชาเมื่อ
ไ้รัชสมัย สมัย ไพรกให้สมเด็จพระนารายณ์รชาธิบดีเป็นอุปราช เสด็จ
ประทับอยู่ณพระราชวังขจรสถานมงคล ตามท้องเรื่องที่ว่าด้วยแผนที่
พระราชวังขจร ก็เป็นที่พระราชวังจันทร์เกษมเดิมนั้น สมเด็จพระ
นารายณ์เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังนี้ ตลอดมาจนถึงเวลาที่ไ้เป็น
พระเจ้าแผ่นดิน ครั้นมาในแผ่นดินพระเพทราชา ไพรกให้หลวงสร
ศักดิ์เป็นมหาอุปราช เสด็จไปอยู่ณวังจันทร์ เกลี้ยขึ้นเป็นพระราชวัง
ขจรมาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ ไพรกให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

พระองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้าเพชร ประคิณฐานที่กรมพระราชวังบวร แต่
 มิได้ทำให้ชักว่าโปรดให้ไปประทับอยู่ที่ใด แต่ก็เห็นอันเข้าใจได้ว่า
 คงประทับอยู่ที่วังจันทน์ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวหัวท้ายสระ โปรด
 ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพรประคิณฐานในที่พระมหาอุปราช
 กรมพระราชวังบวร เสด็จมาประทับในพระราชวังจันทรถยาม จนถึง
 เมื่อใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็ยังประทับอยู่อีก ๑๓ ปี ถึงจุล
 ศักราช ๑๑๐๖ จึงเสด็จลงไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ข้อที่
 สมเด็จพระนารายณ์หรือพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ได้เสวยราชสมบัติ
 เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังบวรไม่เสด็จลง
 ไปประทับที่วังหลวงนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงกลัวพวกข้างวังหลวง
 เพราะเมื่อแรกได้ราชสมบัติ ได้ฆ่าพวกวังหลวงเสียมาก ต่อมา
 ภายหลังตั้งขุนนางใหม่ขึ้นแทน และเห็นจะค่อยหายทรงกลัวแล้ว
 จึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในแผ่นดินพระบรมโกศโปรดให้
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์
 เป็นกรมพระราชวังบวร ก็เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทรถยาม
 ภายหลังกรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญา ด้วยโทษที่เป็นคู่
 กับเจ้านั้ม เจ้าฟ้าสังวาลย์ จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
 เจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิจ เป็นกรมพระราชวังบวร แต่หาได้
 เสด็จไปประทับที่พระราชวังจันทรถยามไม่ คงประทับอยู่ที่ตำหนักสวน
 กระต่ายในพระราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ประทับมาแต่เดิม ได้ความ
 ตามพระราชพงศาวดารแต่เท่านี้ หาได้ความว่าพระราชวังจันทรถยาม

^{๕๔}นั้นมาแต่เมื่อใด และเหตุใดจึงชื่อวังจันทร์ใหม่ ในคำให้การของ
 ขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระราชวังบรมสถานมงคลคือวังหน้าเก่า นั้น
 ตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่า นั้นเคย ภายหลังจึงยก
 วังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวังบรมสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรง
 ของพระมหากษัตริย์ พระราชวังบรมสถานมงคลฝ่ายหน้า มีความ
 เพียงเท่านั้น แต่ก็มีได้ระยชออกไปให้ชัดเจนว่า วังหน้าเดิมตั้งอยู่ที่ใด
 และวังจันทร์นั้นเดิมเป็นของใคร จึงมาเฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบรม
 แต่เมื่อใดพิเคราะห์ตรวจค้นความ ในพระราชพงศาวดารให้ถนัด
 แล้ว จะเห็นได้ว่าตำแหน่งพระมหากษัตริย์แต่เดิมมาเป็นเจ้าครอง
 เมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ หาได้ประทับอยู่ในพระนครเหมือนดังใน
 ขึ้นหลังไม่ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรง
 โปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ไปครองเมืองพิษณุโลก และ
 ต่อมามีความปรากฏว่า เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ ปีกุนเดือน ๑๑ สมเด็จพระ
 นเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลกสถิตอยู่ณวังใหม่
 คำที่เรียกว่าวังใหม่ในที่นี้ คงจะหมายถึงวังนั้นพึงแรกสร้าง และวัง
 ซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้น
 จะเป็นวังเล็กน้อยก็ไม่ไ้ คงต้องเป็นวังใหญ่ และวังใหญ่โตเช่นนั้น
 จะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จ
 มากคงไม่ใช่่น้อย จะเที่ยวอยู่ยามละเล้าละลุ่มไปถึงข้างวังหลวง ก็
 จะพาให้มีเหตุคนสงสัยวังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ๆ
 สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะเท่าด้านขื่อหน้า คือที่วังจันทร์เดิมนั้น

จึงเห็นว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้เอง ที่เรียกว่าวังใหม่ในครั้งนั้น เพราะในแคว้นเดิมเป็นที่ฐานพระนคร ซึ่งไค้กล่าวมาแล้วว่าขย่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขยายกำแพงเมืองลงไปถึงขอบริมน้ำ แต่ก็ไม่สำเร็จ ด้วยเวลานั้นกำลังติดพันอยู่กับศึกหงสาวดี พึงมาสำเร็จในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อไค้ขยายกำแพงออกไปแล้ว ที่ในแคว้นนั้นก็คงจะเปลี่ยวว่างไม่มีใครมีบ้านเรือนราษฎร และค้ำนซื้อหนานเป็นค้ำนสำคัญ ทักษิณญะมาเขมรมาคราวใด ก็มักจะเข้าตีทางค้ำนนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องเอาวังเจ้าใหญ่ นายโตเข้ามาตั้งสำหรับจะไค้เป็นกำลังรับรองข้าศึก และยังมิชอบที่จะประกอบให้สมเหตุผลไค้ อีก คือ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรพาพระมหาเถรคันฉ่อง กับพระยาเกียรติ พระยาพระรามมาจากเมืองมอญนั้น พระมหาธรรมราชา โปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ ให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่บ้านขมิ้นวัดขุนแสน ซึ่งพระมหาธรรมราชาโปรดให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่บ้านขมิ้นนั้น ก็ด้วยบ้านขมิ้นอยู่ใกล้พระราชวังสมเด็จพระนเรศวร พระยาเกียรติพระยาพระรามเป็นผู้มีคุณต่อสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นผู้ทรงพาลงมา จะไค้ให้รับความอุปการะ หรืออีกอย่างหนึ่งถ้าด้วยไม่ไว้ใจ ก็จะได้ค้ำยระวังไหวพริบ ค้ำชงออกข้อวัดขุนแสนในทัน เห็นจะเรียกก่อนไปในเวลาที่ยังไม่มีวัด ด้วยพงศาวดารจะเรียบเรียงภายหลังเมื่อมีวัดแล้ว ผู้เรียบเรียงตั้งใจที่จะ

กล่าวให้รู้ว่าพวกพระยาเกียรติพระยาพระราม อยู่ในที่ซึ่งภายหลัง
เป็นวัดขนแสนนั้นด้วย

ข้อทวงจันทรต้องเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระ
ราชวังบวร ก็ด้วยเหตุดังนี้ที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ตำแหน่งพระมหา
อุปราชเดิมเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลก มาจนถึงแผ่นดินพระมหา
ธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครองเมือง
พิษณุโลก ภายหลังเกิดศึกเขมรมารบกวนบ่อยเข้า และทั้งสมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้า ก็ทรงพระดำริตั้งคนที่จะต่อสู้กระทำให้ขาดจาก
อำนาจกรุงหงสาวดี แต่เวลานั้นไพร่พลในพระนครเบาบาง ด้วยเมื่อ
เสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช
พระเจ้ากรุงหงสาวดีกวาดต้อนเอาครอบครัวราษฎรไปเสียมาก เหลือ
ไว้ให้อยู่ประจำพระนครแต่หมื่นหนึ่ง ครั้นเมื่อพระมหาธรรมราชา
ได้เสวยราชสมบัติแล้ว ก็ทรงโปรดให้เกลี้ยกล่อมอาณาประช
าษฎร ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ในพระนคร แต่
ก็คงจะไม่ไต่ถามมากมายเท่าใด จึงทรงเห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยังมี
ไพร่พลเมืองอยู่มาก แต่ถ้าจะตั้งให้คงต้องที่ไว้ แม้ศึกหงสาวดียก
เข้ามา แต่ลำพังหัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะรับรองไว้ไม่อยู่สู้กวาดต้อนเอา
ราษฎรลงมาไว้เป็นกำลังในกรุง คิดต่อสู้ยังกันเอาแต่ที่กรุง
แห่งเดียวจะเป็นประโยชน์กว่า จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า
เทครัวอพยพราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในพระนคร สมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จลงมาสู่พระนคร และคงจะประทับอยู่ที่พระราช

วังจันทร์ ตั้งแต่บัดนั้นมาตำแหน่งพระมหาอุปราช ก็คงประทับอยู่ในกรุง
หาได้ไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหมือนแต่เดิมไม่ ก็เมื่อสมเด็จพระ
พระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราช ผู้
ครองเมืองพิษณุโลกได้ประทับอยู่ที่พระราชวังแล้ว วังนี้ก็ตองนับว่า
เป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ต่อมาพระองค์ใดได้เป็นพระ
มหาอุปราชกรมพระราชวังบวร จึงต้องเสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวัง
จันทร์ ด้วยถือเป็นวังสำหรับตำแหน่งนั้น

และที่มิชข้อว่าวังจันทร์นั้นก็เห็นจะเอาชื่อวังเก่าที่เมืองพิษณุโลก
มาสรวมเรียก เพราะวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกชื่อวังจันทร์ มีคนรู้จัก
ชื่อนั้นมาจนทุกวันนี้

อนึ่งชื่อที่เรียกพระราชวังบวรสถานมงคลว่าวังหน้า ก็มาจาก
เหตุที่พระราชวังบวรตั้งอยู่ที่ชื่อน้ำ และเป็นด้านหน้าของพระราชวัง
หลวงด้วย ในพงศาวดารกล่าวความว่า ในพระราชวังจันทร์มีพระ
ที่นั่งจตุรมุข พระที่นั่งพิมานรัตยา และศาลาลูกขุน และคงจะได้มี
โรงช้างโรงม้าพระที่นั่ง และห้วยคลังต่าง ๆ ด้วย วังนี้เดิมชื่อพระ
ราชวังจันทร์บวร เมื่อกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาทำลายแล้ว วัง
ก็รกร้างว่างเปล่า ภายหลังมีมหาราชทำไว้ปลูกตึ้นน้อยหน้า มาใน
รัชกาลที่ ๔ เมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๗๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพระที่นั่งพิมานรัตยาขึ้นตามแนวรากเดิม กับ
ทำพลับพลาจตุรมุขมีกำแพงล้อมรอบ เป็นพระราชวังที่ประทับ สำหรับ

ในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นมาประพาสทรงเก้า ทรงเปลี่ยนสรวัย
 ซื่อเป็นพระราชวังจันทร์เกษม แต่กำแพงวังซึ่งโปรดให้ทำขึ้นใน
 รัชกาลที่ ๔ นั้น วงเล็กแคบกว่าวงกำแพงเดิมมาก มาในรัชกาล
 ปัจจุบันนี้ได้ใช้ที่โรงละคร คือที่เป็นศาลมณฑลอยู่เดิมนั้นเป็นโรง
 ทหาร มาภายหลังเมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ย้าย
 ให้กองทหาร ออกไปตั้งอยู่ที่โรงนอกกำแพงวัง โปรดให้ซ่อม
 พระที่นั่งพิมานรัตยา กับพลับพลาจตุรมุขกับแถวทิมคค สำหรับ
 ใช้เป็นที่ว่าราชการ ครั้นเมื่อเมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก
 ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นไปประทับ
 บนพระที่นั่งพิมานรัตยา ทรงพระกรุณาพระราชทานพระฤกษ์ ทรง
 โปรดให้เป็นที่ว่าการมณฑลกรุงเก่า

วังหลัง

พระราชวังหลังตั้งอยู่ในกำแพงพระนครด้านตะวันตก ตรงหน้า
 วัดกษัตราธิราช วังหลังมีชื่อปรากฏขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหา
 จักรพรรดิ เมื่อคราวมอราชสมบัติให้พระมหินทรวิราชเป็นพระเจ้า
 แผ่นดิน แล้วเสด็จไปไม่ได้ ออกชื่อเสียงอีก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระนารายณ์จึงมากล่าวความว่า พระไตรภูวนาภิตยวงศ์ประทับอยู่
 ครั้นเมื่อพระไตรภูวนาภิตยวงศ์ ต้องถูกสำเร็จโทษ ด้วยถูกหาว่าเป็น
 กบฏ จึงทรงโปรดให้เจ้าฟ้าอภัยทศ (พงศาพรต) เป็นพระราชโอรส
 สมเด็จพระนารายณ์ แต่หนังสือของคนต่างประเทศ ซึ่งแต่งในรัชกาล

นั้นว่าเป็นพระอนชา) เสด็จไปประทับอยู่ มาในแผ่นดินพระเพท
 ราชา ไปรตให้นายยบคชประสิทธิ์ทรงบอกข่าวในกรมข้าง ซึ่งเป็นคู่คิด
 เคาราสมขัตติยานัน เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายหลัง
 รับพระราชบัญชา ภายหลังมาทรงแถลงพระทัยว่า จะเป็นสัตร
 ราชสมบัติ จึงทำอุบายจับกรมพระราชวังหลังสำเร็จโทษเสีย ตำแหน่ง
 วังหลังตั้งแต่นั้นมาจึงเงียบ ในแผ่นดินหลังจะได้ทรงตั้งหรือทรงอย่าง
 ไรก็ไม่ไ้ความ มาในแผ่นดินพระเพทเจ้าเลื้อว่า ไปรตให้สมเด็จพระ
 พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือเจ้าฟ้าเพชร ภายหลังได้เป็น
 พระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีพระนามวิเศษเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ)
 เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
 พระองค์น้อย (คือเจ้าฟ้าพร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อ
 สวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ) นั้นไปรตให้เรียกว่า
 พระบิณฑุรน้อย พระบิณฑุรน้อยจะได้เสด็จไปประทับอยู่ที่วังหลังหรือ
 อย่างไรก็ไม่ไ้กล่าว

แต่พระราชวังหลังนี้แต่เดิมมาจะเป็นอย่างไรพงศาวดารไม่ว่าไป
 ถึง เป็นแต่ไ้ความว่าอยู่ที่สวนหลวง จึงเห็นว่าสวนหลวงนี้ ก็จะเป็น
 พระราชอุทยานนอกพระราชวัง ดังหนังสือโบราณแทบจะทุกเรื่อง ซึ่ง
 กล่าวด้วยกษัตริย์หรือพระอัครมเหสีและพระราชธิดาเสด็จออกชมสวน
 แล้วก็ต้องทรงรณมาพระที่นั่ง และยวดยานอย่างแบกหามสำหรับไป
 ทางไกล เห็นว่าสวนหลวงนี้ก็จะเป็นส่วนอย่างนั้น เพราะถนน

ไปแต่พระราชวังหลวงก็มี และทางก็ไกลถึง ๓๐ เส้นเศษ พอที่จะ
 แห่เห่นเป็นกระบวนไปเหมือนแบบอย่างโบราณได้ อนึ่งเมื่อมีพระราช
 อุตยานไกลจากพระราชวังเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีพระราชวัง เป็น
 ที่ประทับในพระราชอุทยาน แต่ภายหลังมาการเสด็จประพาสพระราช
 อุทยานภายนอกคงจะงดเลิกไป จะเป็นด้วยเหตุเกิดกบฏรัชชอนิตราย
 หรือไม่ทรงสนุกเข้าอย่างไร สวนและวังนั้นก็ทิ้งไว้ตราอยู่ แต่
 ด้วยวังในสวนหลวงเคยเป็นพระราชวังที่ประทับ จะทอดทิ้งเสียทีเดียวก็
 เห็นจะออกทรงเสียดาย มาภายหลังเมื่อพระราชวงศ์พระองค์ใด
 มีความชอบยิ่งใหญ่ว่าจะเป็นตำแหน่งธรรมา ก็เห็นว่าไม่สมควร
 แก่ความชอบ ครั้นจะให้ขึ้นถึงพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ ด้วยที่ไม่ว่าง
 หรือบารมีไม่ถึง จึงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง
 และคำที่เรียกว่าวังหลวงนั้น ก็ด้วยเหตุที่วังน้อยริมพระนครด้านตะวันตก
 เป็นบ้านหลังของพระราชวังหลวง จึงได้เรียกกันว่าวังหลัง

วังหลวงเมื่อกรุงทำลายแล้ว วังก็คงร้างตามกันมา หรือบาง
 ที่จะร้างเสียก่อนกรุงแตก ก็ว่าไม่ได้ มาภายหลังราษฎรเกลื่อนเกลี้ย
 ที่ลง ทำเป็นสวนปลูกต้นไม้มีผล เรียกว่าสวนมะม่วง ครั้นเมื่อ
 รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ โปรกเกล้าฯ ให้จัดการทหารมณฑล
 กรุงเก่า กรมยมนาธิการได้เลือกเอาที่วังหลัง ตลอดถึงวัดสวน
 หลวงดุษฎีสุวรรณ์เป็นโรงทหาร

วังเจ้านายก็จะเป็นตำแหน่งเครื่องไม้ กำแพงอิฐก็น่าจะไม่มีใครมี
 คงจะเป็นรั้วเสาไม้แก่น เพราะตั้งแต่ได้ตรวจค้นมา ก็พบบังเกีย

ที่กำแพงก่ออิฐ และมีรากตำหนักยื่นค้ำกั้น วันนั้นอยู่ริมคลอง
บ้านบาตร ตรงหลังวัดพิไชยออกไป และอยู่ใกล้กับวัดโพธาราม
ใต้พยับแผ่นศิลาจารึกที่วัดโพธารามแต่แตกกระจาย ตัวอักษรกระ
เทาะ อ่านไม่ได้ความเลื่อมมาก ที่อ่านได้ในตอนต้นมีความว่า
วัดนี้เดิมชื่อวัดเพ็ชร แต่ชำรุด เจ้าฟ้าศรีสวัสดิ์วงศ์พงศกษัตริย์
ทรงปฏิสังขรณ์ แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่าวัดโพธาราม จึงเห็น
ว่าวันนั้นอยู่ใกล้กับวัด คงเป็นเจ้าของวังเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม
จึงได้ลงไว้ในแผนที่ว่าเป็นวังเจ้าฟ้าศรีสวัสดิ์ แต่ชาวบ้านเรียกกันว่าวัง
เจ้าฟ้าคอกมะเดื่อ คึกคักตามที่เขาว่าก็ชอบกล ด้วยเดิมขุนหลวงหาวัด
เป็นกรมพระราชวังบวร ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่าย ในพระ
ราชวังหลวง ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ วัน ก็ถวายราชสมบัติ
แก่พระเชษฐา เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออก
ไปทรงผนวชที่วัดเดิม ไปประทับอยู่วัดประดู่ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศ
กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว
โปรดตั้งนายพันเจ้าจอมเพ็งเจ้าจอมหมั่นพระสนมเอก เป็นพระยา
ราชมนตรีบริรักษ์ จางวางมหาดเล็ก ตั้งนายฉิมน้องชายของเจ้าจอม
ทั้ง ๒ เป็น จมื่นศรีสวัสดิ์ พระยาราชมนตรีบริรักษ์ ทนงของอาจ ถือ
ตัวว่าเป็นคนโปรดปรานเข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ไม่
มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ ครั้นเมื่อศึกพระเจ้าอลองพญา มาตี
พระนคร ขุนนางและราษฎรไปกราบทูล ขอให้ขุนหลวงหาวัด
พระผนวช ออกช่วยรบป้องกันข้าศึก ขุนหลวงหาวัดจึงลาพระผนวช

ออกมาช่วยจัดการรักษาพระนคร ในครั้งนั้นมียับสั่งให้จับพระยา
 ราชมนตรี จมื่นศรีสรรักษ์มาจำไว้ ให้มีกระตุ้ถามว่า เข้าไปภายใน
 พระราชวัง คบหาทำชู้ด้วยนางข้างในเป็นหลายคน ครั้นรับเป็น
 สัตย์แล้ว ให้ส่งพระราชอาญาเขียนคนละ ๕๐ ที่ จำคุกไว้อยู่ ๓
 วัน พระยาราชมนตรี (ขุ่น) ตาย ให้เอาศพไปเสียบประจานไว้
 ณประตูไชย แต่จมื่นศรีสรรักษ์อยู่มาจนถึง ขุนหลวงหาวัดกลับ
 ทรงพระผนวชครึ่งหลัง แล้วพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์
 โปรดให้พ้นโทษและโปรดให้ตั้งถานันตโรคักก็เค็ม จึงเห็นว่าที่พระยา
 ราชมนตรีทำวุ่นวายนั้นในครั้งนั้น ขุนหลวงหาวัดจะทรงระแวงและ
 ทรงย้ายข้างใน ๆ ส่วนพระองค์ท่านออกไปรวมอยู่ที่วังเจ้าฟ้ารัศมี
 ก็ได้ เพราะเจ้าฟ้ารัศมีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอในพระบรมโกศ

ตลาด

ตลาดสำคัญที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็คือตลาดยอช
 พงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาว่า เพลิงไหม้ ในพระนคร
 แต่ท่ากลางไหมลงไปถึงพระราชวังท้ายท่าตลาดยอช ลมหอยเอาลูก
 เพลิงไปตกแดลงแกง ไหม้ลามลงไปข้างตอโรงครามฉะไกร ๓ วัน
 จึงดับ มีบัญชีเรือนโรงศาลากุฏิวิหารไหม้แสนห้าสิบ จำนวนนั้น
 เห็นจะมากเกินไป ด้วยที่ในพระนครถ้าจะมีเรือนถึงแสน คน ๆ
 หนึ่งอยู่เรือนหลังหนึ่ง จำนวนคนคงจะน้อยกว่าจำนวนเรือน
 มาก ในกฎหมายเตียรบาลว่าด้วยแบ่งท้องที่มีความว่า แต่หอกลอง

ถึงเจ้าไชยและตลาดยอกแขวงขุนธรรณบาล แต่ตลาดยอกจะอยู่ที่ใด
 ในเวลานี้หมดคนที่รู้จักที่เสียแล้ว แต่ได้พบในแผนที่ในหนังสือของ
 มงซิเออร์ลาตูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช ลงไว้ที่ตำบลไค้ต่อศาลพระกาฬลงไป ว่าเป็นตลาด
 แต่จะใช้ตลาดยอกหรือมิใช่ ก็ยังไม่มีการรับรอง แต่อย่างไรก็ตาม
 คงเป็นตลาดจริง และตลาดยอกนั้น ถ้าจะกระเนตามตัวหนังสือ ก็คง
 อยู่ราวตำบลวันตก ไ้เองไปข้างทิศใต้พระราชวัง แต่คงเป็น
 ตลาดโรงร้านเครื่องไม้ ยากที่จะพบหลักฐาน แต่ที่แถวถนนย่าน
 ประตูนจีนมาประเทศพม่า เห็นที่จะเป็นตลาดก็ยิ่ง ด้วยมีเค้ายู่
 ในย่านนั้นที่ประชุมชนพลเมืองนอกจากที่ไค้ว่ามานี้ ก็คงจะมีตลาด
 บกตลาดนี้อีก แต่ไม่มีเหตุอันใดที่จะกล่าวไปถึง

ท่า

ท่าที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร และกฎหมายไทยบาล ก็คือ
 ขนान้ำประจำท่า หรือถ้าเรียกตามชื่อฉนวน ก็เป็นพระฉนวนน้ำ
 ประจำท่าวาลกวี เป็นที่ประทับเรือพระที่นั่ง สำหรับเสด็จพระราช
 ดำเนินไปในที่ต่าง ๆ โดยทางชลมารค พันขนานน้ำประจำท่าขึ้น
 ไปถึงท่าคัน หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกว่าคอกย เป็นท่าขึ้นที่มุ่มพระราชวัง
 หลวงท่าน้ำไปเข้าในวัง ที่เรียกว่าท่าคันก็คือ ท่าน้ำอันอาณาเขตต์
 ที่ขึ้นกับพระราชวัง และที่เรียกว่าท่าคอกยก็คือ เรือข้าราชการที่มา
 ส่งนายขึ้นท่าเข้าวังแล้ว ต้องจอดคอกยไว้จนกว่านายจะกลับ ต่อท่า

ค้นหรือทำคอยขุดไปถึงท่าสียโฮย ท่านเล่าต่อกันมาว่า เป็นท่าเรือจ้าง
 รับส่งคนข้ามฟากไปมา ต้องเสียค่าจ้างข้ามฟากไปมาเที่ยวละ ๕ บาท
 ถ้าคนหนึ่งข้ามไปแล้ว กลับมาก็คงเสีย ๑๐ บาท จึงเอาชื่อ ๑๐ บาท มา
 เรียกเป็นท่า พันท่าสียโฮยขึ้นไปถึงท่ากลาโหม ท่านว่าเป็นท่าจ้าง
 คำนวณรายน้ำ ที่เรียกว่าท่ากลาโหมนั้นก็คงจะเป็นด้วยครั้งหนึ่งคราว
 ใด บ้านเรือนเจ้าพระยากลาโหมจะไ้ช้อยู่ในที่แถวนั้น แต่เห็นจะไม่
 ใช่เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็น
 พระเจ้าปราสาททอง แต่จะเป็นกลาโหมแผ่นดินใดก็ยากที่จะหา
 ที่แถวท่ากลาโหมเป็นที่โรงช้าง ด้วยตำแหน่งกลาโหมเดิม เคย
 ว่ากรมพระคชบาลรวมอยู่ด้วย พึงจะได้มาบอกในแผ่นดินพระเจ้า
 ปราสาททอง เพราะพระองค์ท่านได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยกำลัง
 ที่ไ้เป็นตำแหน่งกลาโหมมา จึงทรงเกรงว่าตำแหน่งกลาโหมต่อ
 ไปจะมีกำลังวังชาอย่างพระองค์ท่าน และจะทำอย่างพระองค์ท่านบ้าง
 จึงแยกหน้าที่ให้ขาดกันเสีย พันท่ากลาโหมขึ้นไปถึงท่าทราย
 ที่ท่านมีทรายจริงด้วย ถ้าขุดลงไปไม่กี่มกนัยก็จะเป็นทรายทั้งพัน
 ที่ท่าทรายนั้นพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อศึกพระม้าม้าล้อมกรุง
 ครั้งหลัง ข้างในกรุงให้ลากปืนปรายหงสาออกไปตั้งที่ท่าทรายยิง
 ค่ายพระม้าวัดศรีโพธิ์ ยิ่งกระสุนแวกประจุนั้นน้อย คำไปถูกตลิ่ง
 ครั้นประจุมากขึ้น กระสุนออกสูงข้ามเกินวัดศรีโพธิ์ไป และเมื่อ
 จวนกรุงจะเสีย ไฟก็ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ติดลามไปถึงสะพาน

ข้าง คลอง ประตูข้าวเปลือก แล้วข้ามไป คึกขำมะพร้าวและ
 ข้าวโพด ข้าวถั่ว ข้าวทอง ข้าวยา วัดราชบรรณ วัดมหาธาตุ เพลิงไป
 หยุดเพียงวัดฉัตรทันต์ จำนวนเรือนโรงกู่วิหารว่าใหม่ถึงหมื่นหนึ่ง
 เห็นจะมากเกินไป คำที่ว่าเอาขึ้นตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพระม้าวัดศรีโพธิ์
 นั้น วัดศรีโพธิ์ซึ่งชาวบ้านเรียกกันทุกวันนี้ อยู่ในคลองสระบัว มีวัด
 อันยังหน้าทางไกลหลายสิบเส้น แต่วัดซึ่งอยู่ตรงท่าทรายก็มีแต่ชื่อวัด
 วิหารทองวัดอินทาราม วัดโรงช้าง มีชื่อวัดโพธิ์อีกวัดหนึ่ง ก็อยู่ตรง
 ท่าสิบเบี้ยข้าม เห็นว่าบางทีจะเรียกชื่อผิดไปก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็
 คึกขอกว่าเอาขึ้นใหญ่ออกยิงพระม้านั้น คงเป็นความจริง เพราะพระมา
 คงค่ายรายเรียงตามฝั่งแม่น้ำปากเหนือ มาตั้งแต่วัดแม่น้ำงปลัดจน
 ถึงวัดหน้าพระเมรุ แล้วลงมายันหม้อต่อจากวัดแม่น้ำงปลัดลงมา
 เชิงเทินดินที่พระม้าวุ่นขึ้น สำหรับเอาขึ้นตั้งจึงกายิงพระนครก็
 ยังมีปรากฏอยู่

วัด

วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์ เป็นที่
 ข้าราชการประชุมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่แรกยก
 วัดให้เป็นวัดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จะให้ทรงสร้าง
 อะไรไว้บ้างก็ไม่ไ้กล่าว มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์
 ที่ ๒ เมื่อจุลศักราช ๘๓๖ ปี ว่าได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถเจ้า ไว้ในพระมหาสถูป น่าจะเป็นพระเจดีย์

ใหญ่องค์หน้าหรือองค์กลาง และอีก ๒ องค์นั้นก็คงจะได้ประดิษฐาน
พระบรมอัฐิ พระเจ้าแผ่นดินไว้เหมือนกัน^(๑) อนึ่งในแผ่นดินนั้นทรง
พระราชศรัทธาให้หล่อพระพุทธรูป สูงถึง ๘ วา หุ้มทองคำทั้งพระองค์
ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารใหญ่
หลังกลาง ครั้นเมื่อทรงเสวย พระมาขาัคกเอาไฟสุมลอมทองคำ
พระพุทธรูปไปหมด ภายหลังฉนังพระวิหารพังทลายองค์พระก็ชำรุดแตก
แยกกร้าวราน ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้อัญเชิญลงไปกรุงเทพฯ จะทรง
ปฏิสังขรณ์ ก็เหลือกำลังที่จะให้ทำไว้ ด้วยยบเย็นมาก จึงเชิญเข้า
บรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์วัดพระเชตุพน

พระเจดีย์รายรอบในวัดนั้น ก็คงจะได้เป็นที่บรรจุพระอัฐิ
เจ้านายไว้ทุกองค์ ที่หลังพระระเบียงด้านตะวันตก มีมณฑปทรงมณฑ
ตามมุขทั้ง ๔ ประดิษฐานพระปรางค์ กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือน
พระเจดีย์ และมีช่องตามชั้น เข้าใจว่าสำหรับบรรจุพระอัฐิ ด้วยใน

(๑) การสืบส่วนต่อมาได้ความว่า พระเจดีย์องค์ตะวันออกกับองค์
กลาง เป็นของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้สร้างขึ้น องค์ตะวันออก
ออกบรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลาง
บรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรม
เชษฐาธิราช ส่วนพระเจดีย์องค์ตะวันตกนั้น สมเด็จพระบรมราชาหน่อ
พุทธางกูร โปรดให้สร้างขึ้น บรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระรามา
ธิบดีที่ ๒ สร้างระยะห่างกันถึง ๕๐ ปี พระมหาธาตุข้างในองค์พระเจดีย์
จึงมีรูปและลวดลายต่างกันอย่างเดียว

ตอนหลังที่จะสร้างพระเจดีย์เต็มหมกจะก่ออีกไม่ได้ จึงเชิญไปรวม
บรรจไว้ ในมณฑปนั้น ที่คิดว่าพระเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะมี
พระอัฐิทั่วทุก ๆ องค์นั้น ก็ด้วยหลายปีมาแล้วเห็นเจดีย์องค์หนึ่ง
เป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ในวัดด้านตะวันตก เจดีย์องค์นี้หักพังทำลาย
ลงไปถึงฐานที่พนกั้น จึงลงขุดคุ้ยได้พบโกศศิลาบุษบกของบรรพบุรุษ
เล็ก ๆ เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฐิเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ ในครั้งที่
โกศมีเขียนฉานวางเรียงรายหลายสิบเขียนด้วย ที่พระวิหารใหญ่ว่ามีท้าย
จวนำ สำหรับเชิญพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน และพระอัฐิเจ้านาย
เข้าไปประดิษฐานไว้ แต่บางท่านเห็นว่าเป็นแต่เชิญเอาไปไว้ชั่วคราว
เมื่อสร้างพระเจดีย์แล้ว คงจะเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์หมก หลัง
วัดพระศรีสรรเพชญ์ออกไปอีกหลังหนึ่ง รูปทรงสี่เหลี่ยมคล้ายโบสถ์
กรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่าชื่อวัดระฆัง แต่เมื่อได้ตรวจ
ตราดูให้ละเอียดแล้วก็เห็นได้ว่า ที่นั้นไม่มีกำแพงเป็นวัดเลย ด้วย
มีแค่ตึกหลังเดียว เจดีย์หรือฐานเสมาและสิ่งอื่นหาไม่ ชาวบ้าน
ที่ส่งอายุเล่าต่อกันมาว่า เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงผนวช คิดค
ก็น่าจะจริง เพราะอยู่ใกล้วัง

ที่ข้างกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ มีพระวิหารใหญ่
ประดิษฐานพระมงคลพิตร เป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐเป็นแกน ข้าง
นอกหุ้มทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๔ วาเศษ พระมงคลพิตรองค์นี้
เดิมว่าอยู่ออกมาทางทิศตะวันออก ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อ
จุลศักราช ๙๖๕ ปี โปรดให้ชักมาไว้ในทิศตะวันตก คือในที่ซึ่ง

ประภิชฐานอยู่เดิวนั้น และโปรดให้ก่อพระมณฑปสรวมไว้ด้วย ถึง
แผ่นดินพระพุทธเจ้าเลื้อ เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๒ ปี ขสนันชาตตกต้อง
ยอกมณฑป คิดเป็นเพลิงไหม้เครื่องบนโทรมลงมา ต้องพระเคียร
พระพุทธรูปหักสับแตกลงณพื้นมณฑป จึงโปรดให้ช่างจักการรื้อและ
ก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหารแต่เห็นจะไม่ทันสำเร็จ มา
ในแผ่นดินพระบรมโกศจึงปรากฏว่าไต้ทรงปฏิสังขรณ์ และยกพระเคียร
พระพุทธรูปขึ้นต่อกับพระองค์อีก พระมณฑปพิตรองค์นี้ มีอยู่ณะเพาะ
แต่พระวิหาร ในกฎมนเฑียรบาลเรียกศาลาพระมณฑปพิตร หาใช่
เป็นวัดวาอารามไม่

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์
และทิมช่อมาในพงศาวดาร

๑ วัดพระราม สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างในที่ถวาย
พระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) อยู่ต่อมมพระราช
วังด้านหน้าข้างใต้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงทวารวดีศรีอยุธยา
ว่า พระเทพกวีเฝ้าเจ้าอาวาส

๒ วัดมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีทรงสร้างในที่พระสารี
ริกธาตุปาฏิหาริย์ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก ถัดเชิงสะพาน
ผ่านปากถนนข้างใต้ สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี เจ้าคณะ
คามวาสฝ่ายซ้าย สถิตย์เป็นประธานสงฆ์

๓ วัดราชบูรณะ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ ทรง
สร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาเจ้ายพระยา อยู่ปาก

ถนนต่อเชิงสะพานด้าน ด้านข้างเหนือ ตรงกับวัดมหาธาตุ เจ้าอาวาสจะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้ชื่อ

๔ วัดราชประดิษฐฐาน ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (คือพระเทเพศวรราชา) ประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชนั้น อยู่ริมปากคลองประทุน ข้างเปลือกฝั่งตะวันตก พระพรหมมณีเป็นเจ้าอาวาส

๕ วัดวังไชย ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประทับอยู่แต่ก่อนทรงผนวช อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเฉียงใต้ พระนิกรมเป็นเจ้าอาวาส

๖ วัดสยสวรค์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงพระสรีโรทัย ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงสร้างขึ้นเป็นวัดนั้น อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกข้างเหนือ คือในที่ซึ่งเป็นโรงทหารทุกวันนี้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ ลงรวมเรียกวัดสวนหลวงสยสวรค์ พระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าอาวาส เห็นพระธรรมเจดีย์จะปกครองอยู่ทั้ง ๒ วัด

๗ วัดวรเชษฐ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศธรรมทรงสร้างถวาย สมเด็จพระนเรศวรมหาราช อยู่หลังวัดวรโพธิ์ ฝั่งคลองท่อปากตะวันตก พระอริยวงษ์มณีเป็นเจ้าอาวาส

๘ วัดบรมพทธอาราม ซึ่งเป็นบ้านเดิมของพระเพทราชา อยู่ตำบลคลองริมถนนปากตะวันออก พระญาณสมโพธิเป็นเจ้าอาวาส

พระอารามนอกพระนคร

๙ วัดพุทธไสสวรรค สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้างขึ้นในที่ตำบลเวียงเหล็ก ซึ่งเป็นที่ตั้งพลับพลาประทับ เมื่อ

เสด็จลงมาสร้างกรุงอยู่ริมแม่น้ำคานไค์พระนครฟากตะวันตก พระพุทธ
โณมาจารย์เป็นเจ้าอาวาส

๑๐ วัดภูเขาทอง พงศาวดารเหนือว่าเดิมเป็นของพระนเรศวร
ทรงสร้างแต่พระเจดีย์ไว้ มาในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี
ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระอารามอยู่กลางทุ่งในทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่ง
พระนคร

๑๑ วัดมเหยงคณ์ เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระ
บรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ กับพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงปฏิ
สังขรณ์ อยู่ทางหน้าสระเตชะนฤไพกรงเก่าฟากตะวันออก พระ
ธรรมกิจเป็นเจ้าอาวาส

๑๒ วัดไชยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในที่บ้าน
พระพันยี่หลวง อยู่ริมแม่น้ำคานไค์ฟากตะวันตก ตำแหน่งเจ้าอาวาส
เดิมชื่อพระอชิตเถร ภายหลังเปลี่ยนเป็นพระวิเชียรเถร

๑๓ วัดชุมพลนิกายาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นที่
เกาะบางปะอิน ใกล้กับพระราชวังวัดที่ประทับ แต่เจ้าอาวาสครั้งกรุง
จะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้ชื่อ

๑๔ วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระ
อาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณะมาแต่เดิม อยู่ในคลองสระบัว
พระศรีสังฆาณมุนีเป็นเจ้าอาวาส

๑๕ วัดกุฎีขาว เป็นวัดครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบรมโกศครั้ง
เมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร ทรงปฏิสังขรณ์อยู่ฟากตะวันออกแถว
หน้าสระเตชะนฤไพ แต่เียงไปข้างเหนือ พระเทพมุนีเป็นเจ้าอาวาส

ส่วนวัดราชวรก็มีสถัษชัยซ้อนรายเรียงกันไป เกือบจะไม่มีผู้
 ใ้รู้จำนวนจริงได้ ว่ามีเท่าใดทั้งหมดเมือง เพราะเหตุวัดเหล่านั้น
 หักพังทำลายเป็นโคก และอยู่ในป่ารกเลี้ยมาก การสร้างวัดของ
 กรุงเก่าเป็นทีนิยมสร้างขึ้นสำหรับไว้อุปัฏฐากในวงศ์ตระกูล เพราะ
 ขรรมนเียนครั้งนั้นใช้เก็บอุปัฏฐากไว้ทำบุญที่วัด หาใดเก็บไว้กับบ้านเรือน
 เหมือนดังทุกวันนี้ไม่ จึงเป็นผู้ใดมีกำลังก็ต้องสร้างวัดไว้สำหรับ
 ตระกูลนั้น คงจะเป็นด้วยความชอบ จึงมีคำปรัมปราเล่าต่อกันมาว่า
 ครั้งกรุงเก่าคนเป็นเศรษฐีมีเงินมาก ถึงสร้างวัดให้บุตรเล่น ถ้ายตร
 ผู้ใดไปเล่นวัดผู้อื่นก็เป็นที่อัยอาย คำที่เล่ามานี้ เห็นจะได้มาโดย
 ไม่เข้าใจความประสงค์ของคนชั้นเดิม และวัดในครั้งนั้นเข้าใจว่าจะ
 ร้างเสียแล้วมาก ถ้าจะเป็นวัดดีทั้งหมด ก็เห็นจะไม่มีจำนวนพระสงฆ์
 พอที่จะรักษาวัด คงเป็นวัดที่ยังร้างร้างมาแต่ครั้งโน้นแล้ว

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี

แม่น้ำที่ไหลผ่านลงมาทางกรุงเก่า แรกเดิมคงจะมีแต่ลำน้ำลพบุรีสายเดียว ถึงลำน้ำลพบุรีเองก็คงจะไม่ได้อำมาทางหน้าวัดบรมวงศ์ลงที่แยกวัดทองปู้ ซึ่งเป็นทางชล่องอยู่ทุกวันนี้ ลำน้ำเดิมคงจะลงลำน้ำบ้านม่วง แยกตรงหน้าวัดเขาคินมาโพธิ์สามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามพระยา วัดตม วัดศาลา มาเหนือพระเนียบคลองหน้าวัดสามวิหาร วัดแม่นางปลื้มไปข้างเกาะกรุงเก่าเหนือ วงลงไปที่บ้านตะวันตกก้านใต้ ถึงบ่อเพื่อขุดบึงกระจะ ภายหลังมากคงจะไต่ขุดคลองลัดตอนบน ตั้งแต่ไต่วัดดาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือพระเนียบ เรียกว่าบางซวด เดิมก็คงจะเป็นคลองเล็ก ภายหลังน้ำเดินแรงจืดกว้างขึ้น แม่น้ำอ้อมเดิมทางวัดช้าง วัดสามพระยา วัดตม วัดศาลาก่อนเขินไป ลำน้ำข้างเมืองเก่าเหนือ ซึ่งเรียกกันว่าคลองเมืองทุกวันนี้ ความจริงเป็นลำน้ำสายลพบุรีหาใช่คลองขุดใหม่ไม่ ถ้าจะตรวจตราให้ละเอียดแล้ว ก็จะได้เห็นว่าคลองเดิมนั้นของนอกใหม่ ท่วมไม่ได้มีคันไม้ ใหญ่เลย และวัดที่อยู่ในฝั่งปากข้างเหนือลำคลองเมืองนั้น ตอนเหนือตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม วัดกุฎีทอง ตลอดไปจนวัดศาลาปูน โขส้ววิหารตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำเดิมนั้นเข้าไปมาก แต่ตอนใต้วัดขนวนออกไปตลิ่งปากตะวันตกข้างเมืองทางใต้ไกลออกไปมาก ลำน้ำสายนี้ ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มไปจนบ่อ

เพชรเป็นทางอ้อม ภายหลังเมื่อสร้างกรุงแล้ว ขุดคูขื่อน้ำแยกจากแม่น้ำเหนือขอมมหาไชย ลงไปบรรจบขอมเพชร เห็นสายน้ำจะพัดลงทางคูขื่อน้ำแรง เกิดกลืนแม่น้ำข้างเมืองระตน จึงทำรอตำนบกั้นไว้ที่ปากคตรางหน้าขอมมหาไชย (คือที่ตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้) เพื่อจะกั้นให้น้ำไหลเข้าไปทางข้างเมืองให้แรง สำหรับจะได้กักให้ลำนน้ำลืออยู่เสมอ คลองสระบัวขุดแยกจากแม่น้ำข้างเมือง ที่เหนือขนานน้ำประจำท่า ไปออกลำนน้ำเดิมที่พระเนียบนั้นคิดว่า คงจะได้ขุดในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อครั้งโปรดให้ขยายกำแพงพระนครด้านตะวันออกไปถึงริมน้ำ ซึ่งเลิกพระเนียบวัดทองย่ำไปตั้งที่ทะเลหญ้า คลองนี้จะสำหรับเป็นทางเสด็จออกไปพระเนียบ

ลำนน้ำแยกใหม่

ต่อมาเกิดมีลำนน้ำแยกลงที่หน้าวัดเขาคิน มาหน้าวัดบรมวงศ์ลงวัดทองปู้ ทางนี้เป็นทางตรงน้ำไหลเชี่ยวจึก ก็ทำให้แม่น้ำเดิมทางบ้านม่วงโพธิ์สามต้น ซึ่งมาลงทางหน้าวัดสามวิหารต้นขน เมื่อกรุงเก่ากลางลด้วยพระมำข้าศึก รอตำนบกัจะพังทำลาย น้ำไหลไปทางข้างเมืองอ่อน ลำนน้ำข้างเมืองด้านเหนือจึงตน คลึงถึงออกออกมาทำให้เป็นที่แคบ จึงเห็นกันว่าเป็นคลองไป

ซึ่งเห็นว่าแม่น้ำ ตอนใต้วัดเขาคินมาหน้าวัดบรมวงศ์เป็นแม่น้ำใหม่นั้น ก็ด้วยเหตุที่ได้พบหลักฐานในจดหมายเหตุโบราณ มีพระราชพงศาวดารและโคลงนิราศตามเสด็จนครสวรรค์ ซึ่งแต่งแต่

กรุงเก่ายังปกติ กล่าวแต่ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นทางเดียว เมื่อครั้ง
พระมามาตีกรุงในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์พระมาก็เฝ้ากองทัพน
มาตั้งไว้ที่โพธิ์สามต้น ถ้าหากมีแม่น้ำสายที่เป็นทางขึ้นลงอยู่ทุกวัน
นั้นแล้ว เหตุใดพระมามาจะไม่เฝ้ากองทัพไปตั้งขัดทางไว้บ้าง และทั้งยังมี
หลักฐาน ที่จะประกอบเนือความในหนังสือได้อีก คือว่าตาม ๒ ผังทาง
ใหม่นี้ จะได้มีวัดวาอารามซึ่งเป็นฝีมือโบราณแต่สักวัดเดียวก็หาไม่ได้
ถึงวัดบรมวงศ์ ซึ่งเดิมชื่อวัดทะเลหญ้าเป็นวัดโบราณก็เป็นวัดของแม่น้ำ
สายเดิม จึงเห็นว่าแม่น้ำสายนี้คงจะเกิดขึ้นใน ๑๐๐ ปีเศษเท่านั้น

ลำน้ำบ้านใหม่

แม่น้ำอีกสายหนึ่ง แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางแก้วลงบาง
นางบัว มาทุ่งบ้านนนทรีออกปากน้ำพุทเลา ขรรจบแม่น้ำสายที่มาจาก
แม่น้ำลพบุรีที่มพระนครค้ำันตะวันตก ซึ่งเรียกว่าหัวแหลมนั้น คงจะ
ได้ขุดคลองหัวสะพานแยกจากแม่น้ำสายนี้ ไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยา
ที่เหนือเขา ใช้เป็นทางลัดสำหรับไปป่าโมกข์หรือบ้านเจ้าเจ็ดปากให้
ปากคลองข้างแม่น้ำไต่บ้านใหม่มะขามหย่อง เรียกว่าชนอนปากคุ
และเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี (นันทบุเรง) ยกกองทัพเข้ามาตีกรุง
ในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ได้ตั้งค่ายมั่นอยู่ณที่นี้ มังมอดไฮร
พระเจ้าหงสาวดีก็ยกพระยาธรรม ตั้งอยู่ตำบลมะขามหย่อง พระยานคร
ทั้งปากน้ำพุทเลา นั้นต่อสู้ชนอนบางนาง พระมหาอุปราชาก็ยกพระยา
ทองอุยกมาทางลพบุรีและสระบุรี เข้าตั้งมั่นตำบลชายเคือง ครั้นนั้น

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพไชยณรงค์
 ชองลม (ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน
 ขึ้นไปทรงรับพระบิณฑบาตโลกัฏฐิ์มากระทำพุทธสมโภช ที่พลับพลาเกาะลอย
 เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ นั้น) และในครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวร
 เป็นเจ้า มีพระราชดำรัสให้เอาขันทองพระกาฬมฤตยูราช ลงสำเภาขึ้นไป
 บิงค้ายพระเจ้าหงสาวดี ๆ เลิกทัพไปตั้งอยู่ณป่าโมกษ์ คลองห้วยสะพาน
 นั้น ครึ่งแรมคองจะลึกและกว้างมากจึงมีเกาะ เรียกว่าเกาะมหา
 พราหมณ์ คงจะได้มีพวกพราหมณ์มาตั้งบ้านอยู่ทีเกาะนั้น และเมื่อ
 รุศคักราช ๙๐๖ ปี พระศรีศิลป์ซึ่งเป็นพระอนุชาพระยอดฟ้า และเป็น
 พระราชภาคินียสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงเลี้ยงไว้เป็นชยด ยก
 พวกเข้าไปในพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์
 ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปเกาะมหาพราหมณ์ ต่อมาในราว ๕๐-๖๐
 ปีล่วงมานี้ มีทางน้ำเกิดขึ้นใหม่ แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างวัดฟ้า
 ค่ายลบ้านกุ่ม สายน้ำพัดแรงจืดกักคลองลึกกว้าง มาบรรจบแม่น้ำ
 บ้านใหม่มะขามหย่องเป็นทางตรง ตั้งแต่นั้นมาน้ำในคลองห้วยสะพาน
 ก็ไหลอ่อน ทำให้คลองตื้น และแคบเข้กว่าเดิมมาก

ลำน้ำสัก

แม่น้ำสัก ขึ้นเดิมคิดว่าคงจะลงมาเพียงเสมอบ้านธัญญิก
 แล้วลงทางบ้านพระแก้วไปออกบ้านโพ ภายหลังมากจะชุกต่อจาก
 บ้านธัญญิกมาบ้านศาลาเกวียน ออกคลองปากข้าวสารตรงหน้าวัด

สุวรรณทวารวามข้าม เมื่อมีแม่น้ำเป็น ๒ สายเช่นนี้จึงพาให้มีความคิด
 ขุดคลองแยกจากแม่น้ำใหม่ที่ย่านหินตราฝั่งตะวันออก ไปบรรจบแม่น้ำ
 เก่าที่ย่านช่องสะเดาที่เรียกกันว่าคลองบ้านข้าวเม่าหินตรา เป็นทางไป
 มาระหว่าง ๒ แม่น้ำนั้น ทั้งชายเคืองที่พระมหาอุปราชาสวามีมา
 ตั้งทัพ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จพระเอกาทศราชูเสด็จ
 ยกทัพเรือออกไปคั่น ก็อยู่ในคลองนี้ ต่อมาคงจะได้ขุดต่อจาก
 บ้านศาลาเกวียนมาออกข้างวัดมณฑป ลงบรรจบคู่มือหน้า เมื่อ
 คู่มือหน้าไ้รับสายน้ำทั้งแควแม่น้ำสักและแควลพบุรี เป็น ๒ สาย
 รวมมาลงทางเคียวคั่น คู่มือหน้าจึงกว้างลึก จนคนพากันเห็นว่า
 เป็นแม่น้ำเดิม เลยลึมนักถึงที่เคยเป็นคูมาแต่ก่อนนั้นเลย

ตอนที่ ๔ การปกครองท้องที่

แบ่งแขวง

การปกครองท้องที่ในกำแพงพระนคร แบ่งเป็น ๒ หน้าที่ คือ บริเวณพระราชวัง เป็นหน้าที่กรมวัง พ้นนั้นออกไปจนหมดแขวงกรุง เป็นหน้าที่กรมพระนครบาล การแบ่งเขตต์ในกำแพงพระนคร เอาหอกลองเป็นศูนย์กลาง คือส่วนหนึ่งตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไชยและตลาดยอด แขวงขุนรณบาล คิดว่าจะเป็นที่ท้องที่แขวงตะวันตก ไปถึงเฉียงใต้ ตั้งแต่หอกลองถึงข้ามะพร้าว ทำซึงข้างเขียน แขวงขุนโลกบาล คิดว่าจะเป็นที่แขวงตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งแต่หอกลองไปถึงประตูไชยและเจ้าไชย แขวงขุนธวบาล คิดว่าจะเป็นที่แขวงตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หอกลองมาถึงข้างเขียนมาถึงจวนวัง แขวงขุนรบาล คิดว่าจะเป็นที่ท้องที่แขวงตะวันออกเฉียงใต้ ท้องที่นอกกำแพงพระนครตามจำนวนที่มีมา เรียกว่าแขวงทั้ง ๔ แต่เมื่อออกชื่อนายแขวงมีแค่ ๓ ชื่อ คือขุนนคร ขุนไทย ขุนเสนา เป็นชนแขวง แขวงขุนนคร คงจะได้ว่าตั้งแต่ในลุ่มลำน้ำสักกับลำน้ำผไทไปจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงเหนือ แขวงขุนไทยคงจะได้ว่าแต่ทิศเหนือต่อจากแขวงขุนนคร ทางใต้จดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงตะวันออก แขวงขุนเสนา คงจะได้ว่าในทิศตะวันออกเฉียงใต้ต่อจากแขวงขุนไทย ทิศตะวันออกเฉียงเหนือต่อแขวงขุนนคร เป็นท้องที่แขวงตะวันตก แต่ให้สงสัยว่าจะมี

นายแขวงว่าการท้องที่รอบกรุงหรือรอบพระนครอีกสักแขวงหนึ่ง แต่
 จะเป็นตำแหน่งใดก็ได้พบที่มา ถ้ามีแขวงรอบกรุงอีกแขวงหนึ่ง
 ก็เป็น ๔ ครบตามจำนวนที่บอกไว้ในหนังสือโบราณ ต่อมาเมื่อ
 ประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยา และ
 ยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวาแล้ว ๑๒ นายแขวงชั้นต้นก็เห็นจะยังคงอยู่
 ภายหลังคงจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตัวกรมการ คือเอาคนตำแหน่ง
 ขึ้นไปว่าแขวง เช่นเอาหลวงพลไปเป็นนายแขวงแทนขุนเสนา จะ
 เรียกว่าหลวงพลนายแขวงขุนเสนาที่ซัดหุ แต่ครั้นจะตั้งชื่อท้องที่
 ขึ้นใหม่ ก็คงจะเห็นกันว่าทำให้เข้าใจยาก เพราะราษฎรรู้จักชื่อ
 ขุนแขวงเดิมเคยเรียกมาช้านานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่ง
 มาเป็นชื่อท้องที่ เรียกว่าแขวงนคร แขวงอุไทย แขวงเสนา
 กรมการตำแหน่งใดก็ได้รับหน้าที่ก็เรียกนายแขวง และในชั้นนี้ได้ความ
 ว่ามีแขวงรอบกรุงขึ้นด้วย ว่าการจะเพาะแต่ในเกาะกรุงเท่านั้น
 ต่อมาว่า เป็นผู้รักษากรุงในรัชกาลที่ ๓ แบ่งแขวงนครซีกซ้ายเป็น
 นครใหญ่ เอาซีกขวาเป็นนครน้อย แบ่งขวาเสนาตอนเหนือเป็น
 เสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นเสนาน้อย แต่แขวงอุไทยคงตามเดิม รวม
 แขวงในชั้นนั้นมี ๖ หนึ่งแขวงรอบกรุงแต่เดิม ว่าอยู่แต่ในเกาะ
 พระนคร ผลประโยชน์ที่ได้ของนายแขวงน้อยนัก ไม่พอเป็นกำลัง
 ราชการ ผู้รักษากรุงจึงตั้งเอาแขวงนคร แขวงเสนา แขวงอุไทย ที่อยู่
 ใกล้กรุงยกเป็นเขตต์แขวงรอบกรุง ขยายให้ท้องที่ใหญ่ขึ้น ครั้นเมื่อ
 โปรดเกล้าฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) เป็นผู้รักษากรุง พระยา

ไชยวิสิศ (สิงห์โต) แบ่งแขวงอุไทยตอนเหนือเป็นอุไทยใหญ่ ตอนใต้เป็นอุไทยน้อย ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อยเรียกเป็น อำเภอพระราชวัง

และเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ เป็นเวลาเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นนั้น พระเจ้านั่งยาเออกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า แขวงนครใหญ่นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย ผู้คนพลเมืองมาก และท้องที่ก็กว้างขวาง เกินความสามารถของกรมการนายแขวงที่จะตรวจตราให้ทั่วถึง จึงมีรับสั่งให้ผู้รักษากรุงแบ่งแขวงนครใหญ่ข้างเหนือ คงเป็นนครใหญ่ แต่เปลี่ยนเรียกท้องที่เป็นอำเภอ เรียกอำเภอนครใหญ่แบ่งเขตข้างใต้เรียกว่าอำเภอนครไทร แบ่งแขวงนครน้อยตอนเหนือเรียกอำเภอนครน้อยตอนใต้เรียกอำเภอนครกลาง ต่อมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลางเป็นอำเภอนครหลวง เพราะเหตุพระนครหลวงที่พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างไว้อยู่ในท้องที่นี้ และแบ่งแขวงเสนาใหญ่ตอนเหนือเป็นอำเภอเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นอำเภอเสนากลาง แบ่งแขวงเสนาน้อยตอนเหนือกับเขตต์แขวงเสนาใหญ่ตอนตะวันออก เป็นอำเภอเสนาใน แขวงเสนาน้อยตอนใต้คงเป็นอำเภอเสนาน้อยรวมท้องที่ในกรุงเก่า ๑๑ อำเภอ อนึ่งในทุ่งหลวงหลังอำเภอพระราชวังและอำเภออุไทยใหญ่ ซึ่งเป็นป่าพงสำหรับฝังช้างอาศัยนั้น ริมทิศอุดรและคunas

สยามชุกคลองเข้าไปถึง มีราษฎรไปตั้งทำไร่นาในทุ่งหลวงมากขึ้น
และเป็นทางไกลที่กรมการอำเภอพระราชวังอำเภออุไทยใหญ่จะตรวจตรา
รักษาการ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ จึงโปรดให้แบ่งท้องที่
อำเภอพระราชวังด้านตะวันออก ท้องที่อำเภออุไทยใหญ่ด้านใต้ ยก
ขึ้นเป็นอำเภอ เรียกอำเภออุไทยน้อย รวมในเวลาท้องที่ในกรุงเทพฯ
เป็น ๑๒ อำเภอ

ขนอนหลวง

ขนอนหลวง คือด่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของ ต้องห้าม
และผู้คนแปลกปลอม ซึ่งจะไปมาในพระนครแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็น
ปากคั่น ข้างใต้ตั้งที่ข้างวัดโปรดสัตว์แห่งหนึ่ง ที่คลองบ้านกรก
ซึ่งเป็นทางแยกจากคลองบ้านโพ เป็นทางไปถึงกรุงแห่งหนึ่ง
ตะวันออกคิดว่าจะมีในแถวบ้านข้าวเม่า ข้างเหนือคงจะมีถ่านน้ำ
สักตอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นอยู่ที่บางกลาง ทาง
ลำน้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง ตั้งที่ปากคลองหัวสะพาน เรียก
ขนอนปากคู

ตอนที่ ๕ ลำมะโนครีวพลเมือง

พลเมือง

จำนวนคนพลเมืองแต่ครั้งกรุงเก่ายังปกติ ลำมะโนครีวเดิมจะมีเท่าใดก็ไม่มีจดหมายเหตุ แต่ได้พบในหนังสือมองซิเออร์ลาซุแบร์ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น มาในศก ๑๒๖ นี้ได้สำรวจลำมะโนครีวพลเมืองซึ่งใกล้เคียงความแน่นอนที่สุด ได้จำนวนคน ๑๘๓,๒๗๒ คน เมื่อจะคิดเทียบกับความเจริญของบ้านเมืองในสมัยก่อนกับเวลานี้ แม้แต่กรุงเก่าเป็นหัวเมืองแล้วก็ยังมีพลเมืองมากกว่าครั้งกรุงเก่าเป็นพระนครราชธานีถึง ๓,๒๗๒ คน ภูมิลำเนาบ้านเรือนของพลเมืองในเวลาโน้นคงจะอยู่ในที่ริมแม่น้ำลำคลอง และที่ใกล้กำแพงพระนครทั้งภายในและภายนอก แต่กลางเมืองเห็นจะเป็นที่ว่างเปล่า หรือถึงจะมีบ้างก็คงน้อย สังเกตดูความในพระราชพงศาวดาร ถ้าเกิดทัพศึกคราวใดก็ต้องกวาดต้อนราษฎรในแขวงจังหวัดทั้ง ๔ เข้าไปไว้ในพระนคร ถ้าบ้านเรือนแน่นหนาผาผึ้งอย่างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาในบัดนี้นั้น เห็นจะกวาดต้อนเอาผู้คนข้างนอกเข้ามาไว้ไม่ได้ มีพระยานที่ใดเห็นประจักษ์ตาในเวลาที่ผ่านมาสัก ๑๐ วันนี้กรมขุนอนาธิการระดมทหาร ๑๐,๐๐๐ เข้ามารบไล่ทัพพระราชดำเนินในกรุงเทพ ฯ จะหาที่ให้ทหาร

พักในกำแพงพระนครยังไม่ไ้ ต้องไปปลูกโรงอาศัยอยู่กลางทุ่ง
ประทุมวัน

หนึ่งบ้านเรือนพลเมืองในครั้งนั้น สังเกตตามพงศาวดาร
ของชาติและหนังสือที่คนต่างประเทศแต่งไว้ว่า บ้านเรือนคนพื้นเมือง
ทำด้วยเครื่องไม้ (แต่ท่านผู้แต่งเห็นจะไม่ไ้เห็นคักสั้เหลี่ยมที่พระ
เพทราชาพระราชทานเจ้าพระยาสุรสงคราม กัยตักเจ้าพระยาคลัง
ที่ป่าตะกั่ว จึงว่ามีแต่เรือนไม้) แต่ชาวยุโรป จีน แขกมัวร์ หมาย
ความว่าพวกนับถือศาสนาหมั้คชาวอาระเบียยังคงจะเป็นชาติเปอร์เซีย
(ไทยเรียกโครसान ตักหลังหนึ่งอยู่ในวัดเสารงทองเมืองลพบุรี
หนังสือเดิมเขียนบอกว่า ตักคชสารนั้นที่ระมิค ด้วยตักหลังนั้นเป็น
ที่พิภราชทูตเปอร์เซียเดิมคงเรียกตักโครसान แต่นานมาแปลกกันไม่ออก
ก็หันลงเป็นคชสาร) บ้านเรือนก่อเป็นตักข้าง แต่พวกญีุ่่นหากล่าวไม่
เห็นจะเป็นเรือนไม้ ด้วยไม่เคยเห็นรากตัก บ้านเรือนตักรวมของ
ชาวยุโรปซึ่งปรากฏในเวลานั้นว่า มีพวกโปรตุเกสวิลันดากัยญีุ่่น
อยู่ริมแม่น้ำคำบลปากน้ำแม่เขยไ้ค ขอมเพ็ชรแต่คนฝรั่งเศสเกียวซึ่ง
รับวังนาราชการ เป็นชาติที่สมเ้้้พระนารายณ์มหาราชทรงโปรดปราน
จึงทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทาน
พระราชานุญาต ให้สร้างวัดลงในที่ปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งยัง
มีรากตักตักต่อมาจนปัจจุบันนี้ พวกฮังการญีุ่่นและชาติอื่นจะอยู่ที่ไ้
ไม่ไ้ความ แต่เห็นว่าอยู่แถวเดียวกับพวกวิลันดากะมัง ถ้าจะคิก

เทียบบ้านเรือนผู้คนพลเมืองแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้ ก็จะมีผลกัน คือ แต่
 เดิมมีบ้านเรือนผู้คนอยู่ในจังหวัดพระนครมาก แต่แขวงนอกพระนคร
 บ้านเรือนและคนคงจะน้อย ในปัจจุบันนี้ในพระนครร้างเป็นป่า มีคน
 แต่วิมลำน้าเห็นจะน้อยกว่าครึ่งก่อน แต่ท้องที่อำเภอต่างๆ ผู้คน
 พลเมืองมากขึ้น คงจะแปลกกันแต่เท่านี้

จำนักรหอสมุด